

НАШ ЈЕЗИК

ЛІ СВ. 1

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

др Рајна ДРАГИЋЕВИЋ, др Јелена ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ,
др Весна ЛОМПАР, др Драгана МРШЕВИЋ РАДОВИЋ,
др Марина НИКОЛИЋ, др Мирослав НИКОЛИЋ,
др Ђорђе ОТАШЕВИЋ, др Милица РАДОВИЋ ТЕШИЋ,
др Стана РИСТИЋ, др Марина СПАСОЈЕВИЋ,
др Срето ТАНАСИЋ

Уредник
др СРЕТО ТАНАСИЋ

Секретар
др Марина Спасојевић

Рецензенти
др Рајна Драгићевић, др Весна Ломпар,
др Марина Спасојевић, др Срето Танасић

Према мишљењу Министарства за науку, технологију и развој Републике Србије
бр. 413-00-1715/2001-01 ова публикација је од посебног интереса за науку.

НАШ ЈЕЗИК, часопис за српски књижевни језик, покренуло је 1932. г. Лингвистичко друштво у Београду, на челу са Александром Белићем, који је уредио седам књига предратне серије, као и девет књига и први двоброј десете књиге у новој, послератној серији часописа. Од 1960. до 1975. г. (књ. X/3–XXI/1–2) уредник часописа био је Михаило Стевановић, а у периоду од 1975. до 1996. г. (књ. XXI/3–XXX) Митар Пешикан. Часопис је од 1996. до 2005. г. (књ. XXXI–XXXVI) уређивао Мирослав Николић.

Наш језик излази у две годишње свеске, које чине једну књигу. Издаје га и прима рукописе Институт за српски језик САНУ, Кнез Михаилова 36, ел. пошта: isj@isj.sanu.ac.rs, nasjzikisjsanu@gmail.com.

Штампа: Службени гласник, Београд

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81

НАШ језик / уредник Срето Танасић. – Год. 1, бр. 1 (1932/1933) – год. 8, бр. 1 (1941); н. с. књ. 1, св. 1/2 (1949/1950)–. – Београд: Институт за српски језик САНУ, 1933–1941; 1949– (Београд : Службени гласник). – 23 cm

Полугодишње
ISSN 0027-8084 = Наш језик
COBISS.SR-ID 615951

НАШ ЈЕЗИК

Књига LI

Св. 1 (2020)

САДРЖАЈ

Ч л а н ц и

- Кратак увод у синтаксу глагола српског језика
(СРЕТО З. ТАНАСИЋ) 1–42
- Питање форме лексеме *йрвенац*: лексикографски аспект
(БОЈАНА Д. ТОДИЋ САНКОВИЋ) 43–57
- Презент и трпни придев глагола *надуји* (*се*)
(СТЕФАН М. СТЕПАНОВИЋ) 59–74
- О дативној енклитици расплинуте референцијалности у савременом
српском језику (АЛЕКСАНДРА С. ЈОВАНОВИЋ) 75–92

П р и к а з и

- Срето З. Танасић, *Из синтаксе и семантике српског језика*
(ЈЕЛЕНА М. ПАВЛОВИЋ ЈОВАНОВИЋ) 93–99

О д л у к е О д б о р а з а с т а н д а р д и з а ц и ј у с р п с к о г ј е з и к а

- Холандија или Низоземска 101–102
- Шта је (актуелни) *молебан* и служе ли се ових дана *молебни* или
молебани 103–105

I n m e m o r i a m

- Проф. др Живојин Станојчић (1930 – 3. 8. 2019)
(СРЕТО З. ТАНАСИЋ) 107–110

Оригинални научни рад
Примљено 1. септембра 2020. г.
Прихваћено 28. септембра 2020. г.

СРЕТО З. ТАНАСИЋ*

(Институт за српски језик САНУ, Београд
АНУРС, Бања Лука)

КРАТАК УВОД У СИНТАКСУ ГЛАГОЛА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Српски језик спада у словенске језике који се одликује разуђеним системом глаголских облика; он чува готово све глаголске облике које је понио из прасловенског времена. Зато није чудо што се кроз цио XX вијек синтакса глагола јавља у врху интересовања српских синтаксичара. То је постала посебно занимљива тема откад је Александар Белић изашао са својим приступом синтакси глагола – обзнањивањем теорије синтаксичког индикатива и релатива. Сва даља проучавања употребе глаголских облика у српско(хрватско)м језику у XX вијеку одвијала су се у знаку ове терције. У раду је детаљно представљен домет те теорије, указано је на главна питања око којих су се у тумачењу и примјени те теорије водили спорови у српској науци, као и на отворена питања и разлоге због којих су она иза тих спорова остала. Крајем XX вијека започиње нова епоха у проучавању употребе глаголских облика у српском језику. Ту етапу карактеришу двије значајне новине. Прво, пошто се при временском транспонувању глаголских облика радња не оријентише према моменту говора, такве радње се и не могу тумачити у кључу теорије синтаксичког индикатива и релатива. Друго, увођење категорије мноштва радњи, разликовање референцијалних и неререференцијалних радњи омогућује потпуније и непротивречно сагледавање употребе глаголских облика на сва три временска плана. Увођење ових новина ослободило је теорију индикатива и релатива оних оптерећења која су онемогућавала њену доследну примјену. Будући да је опозиција јединичност / мноштво радњи и ситуација интерпретативна категорија, указано је и како се остварује разликовање референцијално и неререференцијално конципованих радњи системом у основи истих глаголских облика. У раду се говори и о другим датостима битним при изучавању синтаксе глаголских облика.

Кључне ријечи и изрази: српски језик, синтакса глагола, индикатив – релатив, мноштво радњи, референцијалност / неререференцијалност, глаголски вид, глаголски начин, глаголски облици.

* sretotanasic@yahoo.com

Српски језик иде у оне словенске језике који се одликују тиме што су сачували разуђен глаголски систем. Он, наиме, чува готово све глаголске облике које је понио из прасловенског времена. Зато су и правила по којима функционише овај систем у језику комплексна. Глаголски облици у српском језику, као и у другим словенским језицима, могу се подијелити у двије групе. На једној страни су лични, а на другој безлични глаголски облици. Најзначајнија разлика између личних и безличних глаголских облика састоји се у томе што први могу да образују предикат у реченици, док је другима (инфинитив, глаголски придјеви и глаголски прилози) та могућност досљедно ускраћена. На овој неидентичној им својствениости заснива се и функција личних и безличних глаголских облика у реченици. Лични глаголски облици обавезни су конституенти реченице у њеном стандардном лику. Они, или сами или у конструкцији са другим ријечима, образују предикатску синтаксичку јединицу. С погледом на одређене семантичко-синтаксичке критеријуме разврставају се на временске и модалне личне глаголске форме.

Образујући реченични предикат, временски глаголски облици (а, под одређеним контекстуалним условима, и модални) служе као примарно средство за темпоралну детерминацију саме предикације. Смисао темпоралне детерминације глаголским обликом састоји се у смјештању предикације у одређени временски простор. То се чини тако што се глаголским обликом у предикату исказује радња временски одређена према некој тачки у времену. С обзиром на то како се врши временско одмјеравање радње говоримо о врсти временске детерминације глаголским облицима.

У нашој домаћој стручној литератури посвећеној синтакси глаголских облика најчешће се говори о два вида темпоралне детерминације помоћу глаголских облика, што је углавном прихваћено и у другим славистичким срединама. Говори се, наиме, о индикативној и релативној детерминацији. Практично, проучавање синтаксе глаголских облика у српском језику кроз XX вијек протекло је у знаку теорије синтаксичког индикатива и релатива.

Индикатив у најширем значењу улази у категорију модалности односно начина као систем глаголских облика којим се исказује однос говорног лица према оном што је глаголским обликом означено као реално у времену и супротставља се императиву и потенцијалу (Пипер–Клајн 2017: 180). Индикатив означава глаголску радњу као реалну у садашњости, прошлости или будућности.

У српској науци о овој категорији говори се у складу са теоријом коју је осмислио Александар Белић у раду О синтаксичком индикативу и „релативу“ (Белић 1928).¹ Радње које се исказују глаголским облицима према критеријуму њиховог односа према *моменту говора* припадају синтаксичком индикативу или синтаксичком релативу. Ако се радња директно оријентише према моменту говора, с тачке гледишта говорника, припада синтаксичком индикативу. „Све друго, т. ј. све оно што није овако, наводи се у извесном односу према другој радњи у прошлости или будућности, и, према томе, наводи се у синтаксичком ’релативу’“ (Белић 1928: 52; Белић 2000: 297). И модални облици и модалне радње исказане модалним глаголима, а такође и понављане радње, и оне у народним пословицама, исказане било којим глаголским обликом, припадају синтаксичком релативу (Белић 1928/2000: 297–298). Сви глаголски облици, временски и модални, у приповиједању припадају синтаксичком релативу (Белић 1928/2000: 294–295). На крају, Белић каже да оваква категоризација вриједи за све словенске и несловенске језике, а посебна су средства њиховог исказивања. У овом раду Белић је дао теорију синтаксичког индикатива и релатива без опширнијег опримјеравања. Детаљније ју је приказао у чланку О употреби времена у српскохрватском језику, објављеном у *Јужнословенском филологу* 1927. године поводом обимне студије Аугуста Мусића о употреби времена у српскохрватском језику у *Гласу СКА СХХИ, СХХИИ и СХХВИ* (1926 и 1927).² У том раду Белић, уз изношење по њему слабих страна Мусићеве студије, детаљније обрађује своју теорију на примјерима појединих глаголских облика. Ту он Мусићеве термине *разговор* и *приповиједање* преводи у своје термине *индикатив* и *релатив* (Белић 1927/2000: 302), коментарише углавном Мусићеве примјере и даје им мјесто у својим категоријама индикатива и релатива. У раду се задржао на појединим глаголским облицима. Као облик склон синтаксичком релативу издвојио је имперфекат: „Баш тај факат што имперфекат значи истицање трајања глаголске радње и у

¹ О категоријама индикатива и релатива у проучавању глаголских облика говорило се и у европској лингвистичкој науци – Бругман, Штал и др., о чему нас обавјештавају и Белић (1998: 230 нпр.) и М. Стевановић (1957–1958: 23). И прије Александра Белића ови појмови су били помињани код неких лингвиста који су се бавили изучавањем синтаксе глагола у српско(хрватско)м језику – Т. Маретића, Љ. Стојановића (Милошевић 1978: 94; Танасић 1996: 9).

² Овај чланак је објављен прије оног првог написаног за пољски часопис, који носи годину 1928. Овај је датиран септембром 1927, а први – фебруаром 1927. Међутим, пољски часопис је изашао касније, 1928. Тако су се српски и јужнословенски читаоци упознали с овом Белићевом теоријом преко рада објављеног у *Јужнословенском филологу*.

прошлости, он је врло згодан за обележавање паралелне трајне радње у прошлости према другим радњама, које он својим временом обухвата, или слично. [...] ...он је по природи својој био готово упућен на употребу у синтаксичком релативу. Тако га у нашем језику и находимо“ (Белић 1927/2000: 311). Ова овако дата карактеристика имперфекта одредила је његово мјесто кроз цио овај временски период, са ријетким изузецима. Овдје Белић још није био сагледао значење плусквамперфекта, па дозвољава да се он јавља и индикативно и релативно (Белић 1927/2000: 317–318), истичући изричито да може исказивати и радње које су се у прошлости извршиле после друге прошле радње, али и да је могућа истовременост радњи кад је плусквамперфекат с помоћним глаголом у имперфекту (318). Идући за Мусићем, Белић се дотакао и глаголских облика у зависним клаузама временских реченица и изнио мишљење да они исказују значење релатива, а да се само у изричним, зависноупитним и узрочним реченицама у тим клаузама исказује индикатив (Белић 1927/2000: 320).

У изучавање глаголских облика укључио се рано и Михаило Стевановић радом Питање значења времена у релативној употреби њиховој (1938–1939). Овај рад послужио је као повод А. Белићу за писање рада Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику. У самом Стевановићевом раду он и није могао наћи разлога за сличну реакцију. Стевановић је у потпуности прихватио Белићеву теорију и показивао на примјерима како она функционише. Сам Белић је, међутим, у међувремену спознао да нешто у тој теорији треба мијењати, што на почетку рада и истиче: „Данас ја мењам ту основну поделу [двочлану – С. Т.] употребе времена до извесне мере: место две групе (индикативну и релативну), ја разликујем тројаку употребу времена: индикативну, релативну и модалну“ (Белић 1938–1939: 179; Белић 2000: 322). Поред ове крупне новине, има и других. Стога се он не може сложити са Стевановићевим главним тумачењима: „било зато што он неке моје мисли развија друкчије него што ја мислим да их треба развијати, било зато што сам и ја сам у извесном правцу изменио своја досадашња тумачења“ (Белић 1999: 322). Издвајање модалне употребе у посебну, трећу категорију, јесте значајан напредак, међутим, само тумачење појединих случајева употребе временских глаголских облика, њихово смјештање у једну од три категорије остало је и ту спорно. Понављане садашње радње Белић сврстава у релатив, док глаголским облицима у пословицама приписује модално значење истичући да се у њима вршење радње увијек заснива на некој претпоставци. Само изузетно

радња у таквим реченицама може припадати и индикативу и модусу (Белић 1938–1939: 184; Белић 1999: 325–326).

Тумачењу глаголских облика посветио је дужну пажњу Александар Белић и у својој књизи *О језичкој њприроди и језичком развипку* (1958). Сад Белић има другачију поделу: 1. индикатив, 2. релатив и 3. временски облици у нарочитој употреби: а) индикативни облици у модалној употреби, б) квалификативна и друге употребе времена, в) гномска употреба времена, г) *oratio obliqua*. Индикатив значи садашње, прошле или будуће радње у односу на моменат говора; то су права временска значења. Глаголски релатив је „када се глаголска времена не одмеравају непосредно према садашњости, оличеној у времену говора говорног лица, већ према каквом другом временском тренутку у изношењу говорног лица“, поновио је Белић (1998: 230) на мало другачији начин своју ранију дефиницију синтаксичког релатива. Тиме је очито желео да разријеша проблеме у примјени теорије синтаксичког индикатива и релатива. Футур други је по природи својој облик релатива (Белић 1998: 231), као што је и облик плусквамперфекта (Белић 1998: 236), за који сад каже да изражава радњу која се извршила пре друге прошле радње (Белић 1998: 236).³ Такође, сви временски облици временски транспоновани, дакле – и приповједачки презент (Белић 1998: 231–232), овдје се тумаче као релативни. У првој подгрупи у трећој групи су индикативни облици у модалној употреби, као што су у примјерима: *То ће бићи тачно* (= мислим да је тачно), *Умрех од жеђи! Убио тје Бог!* У другој подгрупи су квалификативна и друга времена. Ту аутор наводи употребу презента као у примјерима типа *Он свира* – кад не значе да се радња врши у даном времену. „Овде се функција времена своди на временски елемент који се јавља као апстракција индикативног облика, али праве индикативности ти облици немају јер не значе глаголско остварење за дано време. Они се свде на службу глаголске споне. Глагол је овде само квалификативног значења“ (Белић 1998: 239). Ту је затим употреба презента као у примјерима *Љубав све њобјеђује*, што значи свевременост, или *Зрела крушка сама њада/њадне*, и то је релатив (Белић 1998: 239–240). Ту се наводе и случајеви као у примјеру *Он оњијева њонешњо, ња оде*, са значењем „остварљивости радње у појединим тренуцима садашњости протегнути затим и на временску неограниченост“, што је, по аутору, такође релатив (Белић 1998:

³ Истина, Белић такво његово, релативно, значење дефинише преко латинског: „... плусквамперфекат, који значи у латинском језику да се нека прошла радња извршила пре друге прошле радње, претставља по природи својој и по постанку своме облик релатива.“

240). Треће потпоглавље посвећено је гномској употреби времена. Ту Белић мијења своје мишљење. Док је раније тврдио да се у пословицама увијек исказује модално значење (Белић 1938–1939: 184), сада тврди да је увијек посриједи релатив: „Према томе, у гномским реченицама имамо само примену онога што налазимо и у другим транспозицијама глаголских времена, а најобичније – стављање индикатива у какву врсту релатива“ (Белић 1998: 241). И у посљедњем потпоглављу говори се о релативној употреби времена – у индиректном говору, нпр. *Рекао сам да ћу доћи*. „Према томе, претварање директног говора у индиректни говор није ништа друго до претварање правог индикатива у неправи индикатив или релатив“ (Белић 1998: 242). У овој књизи Белић је већ говорио да се времена у зависним реченицама увијек јављају у релативу, а то посебно истиче у поглављу XXXV, посвећеном зависним реченицама: „Оне могу бити само у зависном индикативу или, како га ми зовемо, у релативу. Откуда то долази? Просто отуда што се глаголска радња зависне реченице не управља непосредно према тренутку говора говорног лица него посредно, јер свака зависна реченица зависи од неке управне речи или од целе управне реченице, тј. тек преко извеснога ослонца долази у везу са тренутком говора говорног лица“ (Белић 1998: 285). Дакле, од ранијег става да се у три врсте зависних реченица глаголским облицима исказује индикатив (Белић 1927; 1999: 320) дошао је до овога става.

Своје раније занимање за тумачење употребе глаголских облика наставио је М. Стевановић после Другог свјетског рата. У *Јужно-словенском филологу* је објавио рад о тој теми пријављен за московски Конгрес слависта 1958. године. Он је опет на трагу Белићеве теорије индикатива и релатива и истиче: „Али треба да постане јасно и то да уз правилно схваћен критеријум за утврђивање разлике између две временске синтаксичке категорије и уз разграничење праве модалне од модално обојене временске употребе њихове није тешко утврдити синтаксички карактер употребе било кога глаголског облика. Међутим, даљом погрешном интерпретацијом, чак и добро схваћене, разлике између индикатива, релатива и модуса не може се изићи на прави пут, него се цело питање све више компликује и улази у замршени круг из кога, наравно, није могуће изаћи“ (Стевановић 1957–1958: 28–29). У овом раду он хоће да протумачи те разлике. Стевановић (1957–58: 33–34) издваја имперфекат⁴ и плусквамперфекат као облике који увијек исказују релативне радње. Индикатив и релатив могу исказивати

⁴ Да овдје кажем да је и за имперфекат такво мишљење задржао до краја: може имати само релативно значење (Стевановић 1991: 660).

перфекат,⁵ аорист, презент и футур (први) (Стевановић 1957–1958: 33). У овом раду он тврди и доказује да плусквамперфекат увијек исказује прошлу радњу прије друге прошле радње или прошлог времена, за разлику од ранијих граматичара, који су сматрали да може исказивати и постериорну радњу у односу на другу прошлу радњу. Међу њима је био и Белић у почетку, али њега Стевановић не помиње (Стевановић 1957–1958: 35–36). У вези са значењем футура другог М. Стевановић поставља питање да ли се овај облик „уопште употребљава временски, или само модално“ (Стевановић 1957–1958: 38). Будући да се он јавља увијек у зависним реченицама за исказивање какве нереализоване, претпостављене радње у будућности, увијек има модално значење,⁶ а тако је и у реченицама за прошлост – типа *Да не буде куда уишекао?* (Стевановић 1957–1958: 38). Једино би, каже Стевановић, било оправдано сматрати да футур други с трпним придјевом, као у примјеру *Тада и Јаков буде њозван у Београд* – дакле, у исказивању прошлости, има временско релативно значење (Стевановић 1957–1958: 38),⁷ али то није разлог да се активној форми припише временско (релативно) значење, а под именом футура егзактног првенствено се и мисли на (активну) форму с радним придјевом. Разлог је: „јер се и облици правих глаголских начина, императив и потенцијал, употребљавају и за казивање прошлих радња“ (Стевановић 1957–1958: 38–39).

Кад је посриједи презент, М. Стевановић у овоме раду напомиње да он због своје вишеструке употребе представља централно питање цијелог система (Стевановић 1957–1958: 29); слично се о њему у једној прилици изразио и Александар Белић.⁸ О приповједачком презенту се и не говори, јер је за Стевановића сваки облик у временској транспозицији у прошлост релативно употријебљен. Разматра квалификативну упо-

⁵ Монографију о перфекту без помоћног глагола, имајући у виду и Белићеву теорију индикатива и релатива, објавила је Ирена Грицкат (1954).

⁶ М. Стевановић каже да због тога што оно што ће бити у будућности још није реализовано, сваком футуру даје нијансу модалности (Стевановић 1991: 671). У новије вријеме има радова у којим се тврди да и футур први, као облик којим се исказују радње које ће се (из)вршити у будућности, које, значи, нису реализоване и за које се само претпоставља да ће се десити у будућности, нема временско, већ модално значење. Тиме се поставља питање постоји ли у лингвистици времена будућност, да будемо још песимистичнији па се поиграмо ријечима: постоји ли извјесна будућност лингвистике.

⁷ Само да напоменем да се овде ни не ради о форми футура другог, већ презенту пасива, у позицији у коју футур други не може доћи – в. у раду Пасивне конструкције за исказивање будућности (Танасић 2014).

⁸ Он је „један од најважнијих глаголских облика, нарочито зато што поред имперфективног презенту имамо и презент перфективних глагола“ (Белић 1927/1999: 303).

требу презента, нпр. – *Он свира, Он рано устџаје*, што је и за њега релатив, јер се не врши радња у вријеме говора (Стевановић 1957–1958: 44). У пословицама има доста субјективног става, па у пословици *Јаки зуби и љврд орах сломе* – имамо модално значење (Стевановић 1957–1958: 44–45). У Белићевом примјеру *Како ко оџвори враџа, она скаче као љомамна* – Стевановић види квалификативну употребу презента, релативну (Стевановић 1957–1958: 45). И у примјерима *Он сваки час устџане и седне* и *Он сваки час устџаје и седа*, *Зрела крушка сама љадне* и *Зрела крушка сама љада* – „најнедвосмисленије [се] говори да су глаголски облици овде у релативној употреби“ и додаје да се презент свршених глагола никад не употребљава индикативно (Стевановић 1957–1958: 46).

Овој теми посветио је М. Стевановић књигу *Функције и значења глаголских времена*, у којој он прихвата/задржава Белићеву трочлану подјелу на индикатив, релатив и модус. Овдје он истиче да је Белић одустао од принципа своје теорије кад је устврдио да глаголски облици у зависној реченици имају значење релатива (Стевановић 1967: 12–13). И овдје се он креће у оквирима које је поставио у претходном раду. Уводи тумачење и неких случајева употребе које у том раду није тумачио. Тако за транспонован презент у будућност каже да он има модално значење, сем у случају кад уз њега има прилошка одредба, нпр: *Суџра идем у љозоришџе*, гдје је такође напуштен критеријум за утврђивање индикатива и релатива. Квалификативну употребу презента, као у примјерима *Земља се окреће око своје осовине* и *Он љева у оџери, његова сесџра љише љесме, а обоје говоре неколико језика* – сад сврстава у индикатив (Стевановић 1967: 33–34). Презент перфективних и имперфективних глагола за радње које се понављају у вријеме говора има релативно значење (Стевановић 1967: 35–37).⁹ У пословицама презент исказује индикативно, релативно или модално значење. Модално значење има у пословицама *Јаки зуби и љврд орах сломе* (= могу сломити), *По јуџру се дан љознаје* (= може познати) (Стевановић 1967: 38). Опет истиче да футур други има модално значење. Што се тиче временских реченица, Стевановић признаје да му се ту не може спорити временско значење, припадност синтаксичком релативу; то су хипотетичне радње. У монографији посвећеној футуру другом Ксенија Милошевић је увјерљиво доказала да овај облик, према Белићевим

⁹ Интересантно је да Стевановић у поглављу о глаголском виду своје *Синџаксе* помиње итеративне глаголе (*скидаџи, сџушџаџи...*) (Стевановић 1991: 534–535), у наставку каже да и сви други несвршени глаголи, али и свршени, у одређеним ситуацијама означавају понављање, тј. итеративни су (Стевановић 1991: 535–536). Ипак је у тој њиховој особини видео сметњу за исказивање индикатива.

критеријумима, може да исказује и временско, релативно значење (Милошевић 1970).¹⁰

Одступање од критеријума Белићеве теорије учинио је М. Стевановић и у тумачењу презента у неким сложеним реченицама. У реченицама као што је *Ја мислим да они њо раде* и сл., по њему, модално значење глаголске лексеме у управној клаузи условљава и модално значење у зависној. Ово је очито лоше протумачено: не разликује се модално значење лексеме од модалног значења глаголског облика.

Овакво гледање на глаголске облике задржао је М. Стевановић и представио у својој великој синтакси српскога језика (Стевановић 1969; 1991). Што се тиче облика футура другог, ту он поставља питање: „Када се говори о модалности овога облика без које он, по нашем схватању, није ни у случајевима где изгледа да је најмање има – свакако се с правом може поставити питање: зашто га и не назовемо глаголским начином (модусом), него га још увек убрајамо у глаголска времена и задржавамо за њега термин који га дефинише као глаголско време“ (Стевановић 1991: 693–694). У наставку каже да би за то било довољно основа, али не даје одговор на постављено питање. У средњошколској граматици Живојина Станојчића и Љубомира Поповића то је и учињено: смјештен је у поглавље *Начини*. Образложење је: овај облик исказује нереализоване радње за које говорник претпоставља да ће се (из)вршити после времена говорења у будућности, прије друге или истовремено с другом будућом радњом¹¹ – по чему је прије свега начин (модус) (Станојчић–Поповић 2005: 397). У овој граматици истичу ипак да у зависним реченицама с временским везницима *кад*, *док* и *чим* има и елемената временског значења (Станојчић–Поповић 2005: 397). И ови аутори сматрају да чисто временско значење има футур други у реченицама типа *Тада Јаков буде њозван у Београд* – углавном из старијих фаза језика (Станојчић–Поповић 2005: 398). Већ сам указао да се ту не ради о футуру другом већ о временској транспозицији пасивног презента.

Значајно мјесто у проучавању глаголских облика у прве двије деценије друге половине XX вијека заузима и Јован Вуковић.¹² Он је прихватио Белићеву теорију са трочланим системом, али ју је тумачио

¹⁰ Поводом тумачења футура другог у овој Стевановићевој књизи између М. Стевановића и К. Милошевић дошло је до чегрсти (Милошевић 1978 – Стевановић 1980), што остаје изван занимања овог рада.

¹¹ Не говоре о могућности да исказује будућу радњу *њослије* друге будуће радње.

¹² Он је, додуше, изазвао пажњу стручне јавности још својим тумачењем синтаксе глаголских облика у својој докторској дисертацији, која је и по томе његовом тумачењу добијала похвале (Вуковић 1938–1939).

чио оригинално. Он се у више наврата враћао имперфекту – од докторске дисертације до последњег рада посвећеног синтакси глаголских облика. И док је у дисертацији говорио да овај облик исказује и индикативно значење, касније се поколебао. Значајну карактеристику имперфекта, коју је управо први утврдио Вуковић у докторској дисертацији – исказивање доживљене прошле радње – он је касније узео као критеријум за (пр)оцјењивање његовог релативног карактера: „Према свему овоме, имперфект, као релативски облик, има посебно место међу осталим претериталним облицима, и његова временска релативност је посебног карактера у односу на остале временске глаголске облике употребљене у синтаксичком релативу. Непосредно проживљавање његове радње само у моментима њеног простирања допушта да и радњу најнепосредније прошлости доживљавамо посредно, преко и најближе релативне садашњости. Доживљавајући имперфекатску радњу, не доживљавамо је са датим временом у односу на садашњост, него је доживљавамо вршену у датом времену, осећајући истовремено да припадамо правој садашњости“ (Вуковић 1955/1967: 213–214). Ово мишљење задржао је он до краја. У последњем раду посвећеном синтакси глаголских облика каже да је имперфект „облик прошлости за обележавање радње коју доживљавамо у њену току“ (1963/1967: 380). „Према томе, имперфекатску радњу, временски посматрану, доживљавамо не директно у односу према основном оријентационом времену (садашњости правој) него према релативној садашњости. А кад, како смо рекли, није глаголским обликом означена радња само у директном односу према ситуацији говора, он је самим тим релативски облик“ (1963/1967: 381). Његова ученица Ксенија Милошевић показала је да је он у процјени овог глаголског облика, о коме је у својој студији дао много вриједних података – погријешило у оцјени да је он увијек релативски облик (Милошевић 1977).¹³ У једној обимнијој студији пред крај свога занимања синтаксом глаголских облика Вуковић је протумачио све временске глаголске облике. Посебно се, с разлогом – с обзиром на његову комплексну употребу,¹⁴ и он бавио значењем презента. И за њега презент транспонован у прошлост или будућност има значење синтаксичког релатива (Вуковић 1963/1967: 374–375). Имперфективни презент за понављане радње, којим се исказују научне истине, као и у пословицама, има значење индикатива

¹³ Управо најзначајније Вуковићево откриће у вези са имперфектом, истиче К. Милошевић у овоме раду, навело га је да одступи од критеријума за одређивање категорија индикатива и релатива.

¹⁴ О презенту као центру темпоралне оријентације у систему временских глаголских облика говори се и данас – нпр. Бондарко 2011: 235.

„временски покривају и говорну ситуацију“, па имају вриједност индикатива (Вуковић 1963/1967: 368, такође 370), док перфективни презент за понављане радње, и радње у пословицама, има значење релатива (Вуковић 1963/1967: 370). Садашње радње најшире схваћене исказане имперфективним (свевременим) презентом као у примјерима *Он њјева* или *Миљаца тече кроз Сарајево* припадају индикативу (Вуковић 1963/1967: 396–397). Он је истакао да понављање радње у прошлости, садашњости и будућности не утичу на њену припадност индикативу или релативу (Вуковић 1963/1967: 406). Ни он, међутим, није тај став могао досљедно примијенити и каже: „употреба перфективног презента, перфекта, футура или ког другог облика у својству уобичајене, обичајне, пословичне, и какве било шире схваћене садашњости, јесте релативска“ (Вуковић 1963/1967: 370). Ј. Вуковић оспорава и Стевановићево мишљење да имперфективни презент у пословицама може имати и модално значење (*Мањи њоџок у већи увире*) (Вуковић 1963/1967: 371), а такође и став да транспоновани презент у будућност (*Хајд, Илија, своје бјелу двору, а ја идем своје винограду*) има модално значење (Вуковић 1963/1967: 399), побија његово мишљење да само с прилошком ознаком такав глаголски облик исказује будућност (*Суџра идем у њозоршиће*) – јер прилози не могу мијењати временске односе индикатив – релатив (Вуковић 1963/1967: 402–403). Такође, осврнуо се и на Белићево мишљење да глаголски облици у зависним реченицама могу имати само релативно значење. Не слажући се са Белићевом аргументацијом с којом је такав став поткрепио, Вуковић истиче: „Белић је здраву основу критерија, као и свуда: ’одмеравање радње према времену када субјект говори’ превидео и доцније све употребе глаголских облика у зависним реченицама окарактерисао као релативске“ (Вуковић 1963/1967: 400). За Вуковића су плусквамперфекат и футур други релативски облици (Вуковић 1963/1967: 377 и на другим мјестима).

У прве двије деценије друге половине XX вијека укључио се у ову дискусију и Петар Ч. Сладојевић. Он има заслуга у одређивању значења имперфекта (Милошевић 1978: 98). Сладојевић је посветио једну књигу спорним питањима у вези са примјеном теорије индикатива и релатива на глаголске облике (Сладојевић 1966). У њој је он дао своје оригинално тумачење те теорије. Њен значај је посебно у томе што је у вријеме живих расправа о тој теорији, у којим се уопште није доводила у питање њена исправност или довољност, показао да она, онако како се примјењује, не задовољава и да нема изгледа да се учесници у дискусији усагласе.

У вријеме живе дискусије о значењима временских глаголских облика у вези са опозицијом индикатив – релатив објавила је Милка Ивић рад изван те оријентације описујући систем временских глаголских облика, са структуралистичке позиције, на основу других семантичких обиљежја (Ивић 1958). Значај овог рада је у томе што је показао да се о употреби глаголских облика може плодотворно дискутовати и са других позиција, да се њихова значења не своде само на сагледавање у кључу теорије индикатива и релатива (Танасић 1996: 17).

Појава теорије индикатива и релатива Александра Белића значила је крупан догађај у нашој науци; она је омогућила да се проучавање глаголских облика обавља по јединственим принципима. Много је новог утврђено о српским временским глаголским облицима у XX вијеку откад се она појавила, узимана је као релевантна у изучавању глаголских облика и на другим странама свијета славистике и још увијек се понегдје и на њу ослањају (в. нпр. Бондарко 1990: 11–18; 2011: 234).¹⁵ Међутим, међу најагилнијим проучаваоцима глаголских облика у кључу теорије остало је много неусаглашених мишљења. Различито су тумачене категорије индикатива и релатива, није увијек на исти начин прављена разлика између временске и модалне употребе временских глаголских облика. Излазе из тако настале замршене ситуације тражили су у својим (различитим) појмовно-терминолошким рјешењима (в. Милошевић 1978: 112; Танасић 1996: 20). Под индикатив и релатив се покушавало подвести све што показују глаголски облици у употреби од временских транспозиција до карактеристике појединих глаголских облика какво је својство доживљености глаголске радње (Танасић 1996: 21), затим тумачење понављаних радњи. И поједини истраживачи су у различитим приликама различито тумачили исте датости (Танасић 1996: 20), што је запазио и сам учесник у расправама Јован Вуковић (1963/1967: 408).

Тако на крају овог дугог периода интензивног бављења српских синтаксичара временским глаголским облицима у кључу једне теорије, чију вриједност нико ни у нас ни шире у славистици није оспорио, онај ко би желио да се упозна са особинама српског система временских глаголских облика ће „у много чему остати без јасних представа и у недоумици“ (Милошевић 1978: 93). Проучавања су имала више полемички карактер, мање истраживачки (Милошевић 1978: 97). Сам Вуковић је у посљедњем раду закључио да класификација употребе глаголских облика у складу с опозицијом индикатив – релатив не губи вриједност

¹⁵ А. В. Бондарко (2011: 234) напомиње да је тумачење индикатива и релатива најпотпуније протумачио управо А. Белић.

изразивши увјерење да се критеријуми и њихова разрада и примјена могу усагласити (Вуковић 1963/1967: 408). А неколико година касније, у предговору књизи у којој је објавио своје радове из синтаксе глаголских облика написао је и: „да ће проучавалац наше синтаксе глагола увидети лако све противречности (често и безизлазности)¹⁶ које проистичу из теорија о индикативу и релативу (које су теорије у своје време, кад је Белић почео развијати своју мисао о синтакси глагола, биле нове и за науку плодотворне)“ и закључује да ова теорија „постаје све више уска“, да је нужно тражити и нове методе у проучавању синтаксе глагола (Вуковић 1963/1967: 7). То његово убјеђење сажето је дала К. Милошевић на крају свог синтетичког рада: „Наиме, старија генерација је углавном казала што је имала да каже, и полемике су се смириле, али је научно интересовање за ову област претежно замрло. Као да је завладао утисак да овдје више нема шта да се каже. А то је веома опасно – јер велик дио посла у овој области тек треба да буде урађен, тј. детаљније и потпуније утврђивање чињеничног стања у језику за већину ВГО – и у књижевном језику и у дијалектима – остало је као задатак будућег рада у овој грани сербокroatистике. А у заснивању будућих истраживачких подухвата мора се поћи од процјене досадашњег рада. Од објективности те процјене и од степена теоријског и методолошког осавремењивања и унапређивања ове научне области зависиће добрим дијелом и успјех будућих ангажовања на проучавању ВГО српскохрватског језика.“¹⁷ Слабе стране радова из овог периода које су умањиле резултате набројала је К. Милошевић у овоме раду (112–113), а дала је и своје виђење објективних околности које су условиле та слабе стране (113–115, те доприносе тих истраживања 116–117).

Све речено у најкраћем би се могло свести на сљедеће: „Будућа истраживања морају да имају у виду два захтјева: 1) потпунији опис функционисања глаголских облика на грађи из савременог српског

¹⁶ И сам М. Стевановић је у своме московском реферату, видјели смо, указао да погрешна интерпретација разлика између индикатива, релатива и модуса води у „замршен круг из кога, наравно, није могуће изаћи“ (Стевановић 1957–1958: 29).

¹⁷ Сличну оцјену изнио је и Радоје Симић, који се и раније укључивао у расправу о индикативу и релативу глаголских облика у зависној реченици (Симић 1966): „Мало се може додати ономе што су А. Белић и његови непосредни ученици написали о значењу глаголских облика и њиховим могућностима. Даља истраживања биће могућа онда када евентуално усавршен методолошки инструментариј омогући прецизније, или у извесном смислу другачије дистинкције или интерпретације“ (Симић 1989: 125). Иако није речено, проистиче да та теорија, како су је примјењивали Белић и његови ученици многи, не може дати више, на шта упућује друга наведена реченица.

језика и 2) тражење савременијих теоријско-методолошких приступа изучавању временских глаголских облика“ (Танасић 1996: 22).¹⁸

Нова епоха у проучавању глаголских облика у српском језику наступила је крајем и у посљедњој деценији XX вијека – појавом монографије о презенту која је испуњавала оба ова захтјева, а наговијештена је нешто раније двама радовима Милке Ивић.

Како смо видјели, при опису функционисања временских глаголских облика у XX вијеку узимане су у обзир двије тачке, два момента – моменат говора и моменат вршења радње. На основу односа та два момента глаголске радње се одређују као садашње, прошле или будуће радње. Међутим, видјели смо да узимање у обзир само тих момената није омогућавало опис функционисања временских глаголских облика. Очито је да има још релевантних момената у њиховом функционисању које треба узимати у обзир. Одавно је уведена у разматрање и трећа тачка – моменат референције (Рајхенбах 1947). У синтаксичким изучавањима временских глаголских облика све чешће се као релевантан узима и моменат референције, поред момента говора (нпр. Паневова 1971; Золотова 1975; Падучева 1986). На основу односа момента вршења према моменту референције радња се одређује као референцијална или неререференцијална.

Радње у садашњости, прошлости или будућности могу се везивати за један моменат, за један временски одсјек: (1) *Овога моменџа долазе нам гости*; (2) *Јелена је јуче оиђућовала*; (3) *Ласџе ће се враћџи на љролеће*. Тако исказане радње представљене су референцијално.

Не морају се глаголским обликом исказивати радње које се врше овако – у једном временском интервалу; могу се оне вршити у низу таквих интервала: (1) *У љролеће се ласџе враћају*; (2) *Субоџом смо ишли у љозоришџе*; (3) *Сваке зиме ћемо ићи на Јахорину*. Када се, као у наведеним примјерима, радња врши у неограниченом броју временских интервала, тада је посриједи неререференцијално исказивање радње. Дотичући се први пут тачке референције, коју је увео Рајхенбах, Милка Ивић је преко ње представила исказивање референцијалних и неререференцијалних радњи: „Однос МД (моменат догађања – С. Т.) према МГ (моменат говора – С. Т.) своди се на његово начелно смештање у оквиру садашњости, прошлости или будућности, док се конкретан податак о месту које МД заузима у тим оквирима прибавља тек повезивањем са МР уп. *Све сам ја џо схваћџо још оног јуџира кад се браћџ враћџо из заробљенишџва*; *Девојке љлећу венце уочи љразника*

¹⁸ Поред оцјена о теорији индикатива и релатива у радовима Милошевић 1978 и Танасић 1996 посебан рад посветио јој је и Бранко Тошовић (1998).

[...]; *Враћају се њрекосуџира*; *Ласџе се враћају с јесени*; *Свако јуџиро одлази на џосао* и сл.“ (Ивић 1980: 98–99¹⁹). У раду у коме је говорила о начину исказивања нереференцијалних радњи дефинисала је нешто другачије референцијалност и нереференцијалност: „Глагол радњу именује у референцијалном смислу само онда кад је исказује као стварност, актуелну у садашњости, прошлости или будућности, иначе је нереференцијално употребљен“ (Ивић 1983: 37). Има и других слависта који тако одређују референцијалне и нереференцијалне радње, нпр. Золотова 1975; Хлавса 1979: 142). Такође и А. В. Бондарко – уп. „Компоненте те опозиције [локализованост / нелокализованост радње – С. Т.] су: а) припадање радње и с њом повезане ситуације некоме једном моменту или периоду, одређеност места на временској оси (Л[окализованост]); б) одсуство такве припадности (НЛ[нелокализованост])“ (Бондарко 2011: 95).²⁰

Опозиција референцијалност / нереференцијалност радњи је један од видова категорије мноштва радњи. Чињеница да се не само ствари већ и глаголске радње / ситуације морају гледати с обзиром на опозицију јединичност / мноштво (плуралност) у литератури се истиче тек у новије вријеме. Мноштво представља посебан случај појма квантитет, који спада у основне филозофске категорије. Док је опозиција јединичност / мноштво предмета која се исказује именицама традиционални предмет описа и теоријских истраживања (Храковски 1989: 6), таква опозиција радњи која се исказује глаголима није описана (Храковски 1989: 7). Храковски главни разлог томе види у томе што се квантитативна карактеристика радњи у току историјског развоја друштва почела спознавати касније од квантитативних карактеристика предмета. Човјек истовремено види неколико истородних предмета (дрвеће, камење), док је ситуација са истородним радњама сложенија. „Што се тиче истородних радњи које врши исти субјекат, оне се истовремено не уочавају“, истиче Храковски (1989: 7). Констатовано је да се овом није довољно поклањало пажње, мада је функционално-семантичка категорија плуралности универзална; при томе се указује да се посебно мало пажње поклањало појму јединичности радње, која се схватала исходном интуитивно јасном (Храковски 1989: 17).²¹ Храков-

¹⁹ О овој Рајхенбаховој теорији и њеној примјени на француски временски глаголски систем говори се у књизи Станојевић–Ашић 2006.

²⁰ Бондарко за опозицију референцијалност / нереференцијалност користи термине (временска) локализованост / нелокализованост.

²¹ И Милка Ивић једном приликом истиче интуитивност наших знања о разликовању појединачног и мноштва – говорећи о разликовању начелног и појединачног, она за наше разумијевање реченица *Он долази у четиријак* и *Он долази*

ски 1986 умјесто термина *радња* (мноштво радњи) употребљава термин *ситуација* (мноштво ситуација) с оправдањем, на мјесту, да се у свакој реченици исказује једна ситуација (Храковски 1986: 151). Овако он поступа и у раду Храковски 1989.²²

Будући да је ријеч о појавама које се у новије вријеме озбиљније изучавају, показало се потребним и термилошко одређење. И. Б. Долињина се зауставља код разграничења које је дао А. А. Холодович (1979). Он категорију мноштва (рус. множество) дијели на супкатеорије мноштво и јединичност. И. Б. Долињина унеколико дограђује ово рјешење: за категорију резервише термин *множесивеноси*, а за супкатеорије термине *мноштво* (= плуралност) и *јединичност* (= сингуларност) (Долињина 1989: 260). Српски језик нема двије ријечи за разликовање руских множественост и мноштво; зато ћу ја према потреби користити израз *опозиција јединичности / мноштво*.

Опозиција референцијалност / нереференцијалност глаголске радње спада у опозицију јединичност / мноштво. Референцијалне радње имају својство јединичности, то су појединачне радње које се врше у једноме временском интервалу. Нереференцијалне радње представљају неограничено мноштво радњи, од којих се свака врши у посебном, одјелитом временском интервалу. За овај тип мноштва радњи / ситуација карактеристично је да се у свакој појединачној ситуацији јављају исти учесници: не мисли се на референтну, већ концептуалну идентичност учесника (Храковски 1986: 153).²³

Поред овог типа мноштва радњи, постоје и другачији типови – ограничена мноштва радњи: дистрибутив (нпр. *Ријека је попила све башије*), мултипликатив (нпр. *Ко по луја алком на врашима*)

четврћком каже: „Сад се то интуитивно сазнање може формулисати и одговарајућим стручним језиком: решење *четврћком* илустрјује временску одредбу која се специјализовала за начелност казивања, а решење у *четврћак* ту исту одредбу без посебне специјализованости“ (Ивић 1995: 194). Храковски указује на чињеницу да је о количинственим карактеристикама радњи, прије свега о њиховом теоретском аспекту, познато много мање него о количинским карактеристикама предмета (Храковски 1989: 8). У закључку ове студије, која представља уводно поглавље књиге посвећене овом проблему, Храковски (1989: 53) закључује да су тек учињени први кораци у функционално-типолошком изучавању плуралности ситуација: изнесени су неки прелиминарни резултати, а многи проблеми још нису дотицани.

²² Тиме се покрива све што глаголи исказују (радња, стање, збивање), а и оно што се исказује именским предикатом, нпр.: *Кад га најзад препознам и видим где га боли, рад је већ излечен* (ВН 4. 5. 2020, Е); *Кад водише камиање, није вам била истина, ниш чињенице* (П. 4. 5. 2020, Е). Тако и за прилошке предикате.

²³ У овом раду Храковски овај тип мноштва именује термином *иперивност*.

и збирна виšekратност или избројиво мноштво (нпр. *Колико ме само љуџа тиргла из сна љоларева вика* – Б. Ђопић). Ако су у нашој литератури и помињани, они нису подробније обрађивани.²⁴ У славистичкој литератури је констатовано да „системи не образују формална средства изражавања мноштва радњи“, па се трага за описом системске организације појединачних значења овог мноштва радњи (Храковски 1986: 150). Зато је Храковски у овој студији пошао од значења ка формама. Јер, „при кретању од форме ка значењу, уобичајеном у граматичким радовима, анализа се своди на утврђивање значења граматичких форми, а лексичка и контекстуална значења не представљају предмет истраживања због чега семантика бива у извјесној мјери осиромашена“ (Храковски 1989: 53). У наставку ће се дати основне карактеристике ова три типа мноштва, а потом вратити на тип мноштва најзначајнији за изучавање функционисања временских глаголских облика – итеративно или неограничено мноштво, тј. на неререференцијалне радње / ситуације.

Дистрибутив и мултипликатив се међусобно разликују, али имају и заједничко по чему се одликују од неизбројивог мноштва. Дистрибутив се данас у словенским језицима, и српском, исказује глаголима с префиксима *јо-* и *јре-* (Књазев 1989: 136). Код дистрибутива нису сви актанти исти: у наведеном примјеру исти актант свих радњи је *ријека*, а различити су *башиће*. Код мултипликатива сви актанти су исти – у наведеном примјеру и онај *ко лупа* и *алка* (Танасић 1996: 26). За разлику од итератива, гдје се радње представљају као неререференцијалне, што даље значи да је неограничено вријеме трајања, код ова два типа мноштва радње се одвијају у ограниченом времену, пошто се у њима исказује ограничено или избројиво мноштво радњи. И у овим типовима свака појединачна радња из мноштва одвија се у посебном временском одсјеку – код мултипликатива увијек, код дистрибутива или да или не, али на томе се не инсистира. Не може се ништа рећи о односима међу тим појединачним радњама, него се има у виду јединствен период у

²⁴ Т. Маретић их укључује у тзв. итеративне глаголе: *јоразболијевајџи се*, *јоизваљивајџи* – в. Танасић 1996, нап. 61. Једну групу таквих глагола описује М. Пешикан – в. Танасић 1996, нап. 61. Такође, и М. Стевановић помиње неке глаголе с мултипликативним значењем (Стевановић 1991: 534–535). Књазев (1989: 133) истиче да српск(охрватск)и има низ продуктивних суфикса који исказују мултипликативност: *јуцкајџи*, *јуцкарајџи*, *љуљушкајџи*, *скакујџи*. При томе се позива на један рад Ирене Грицкат из 1956. године и извесну пољску граматику српскохрватског језика из 1963. године. У српској литератури ова два типа мноштва су са становишта исказивања глаголским облицима први пут описана у раду Танасић 1996; морфолошка страна питања није разматрана.

ком се исказује ограничено или избројиво мноштво радњи (Танасић 1997: 100).²⁵ Ови типови мноштва се понашају као и јединичне радње: свако коначно мноштво заузима један период времена. Ова два типа мноштва радњи представљају јединичне виртуелне ситуације, које се у принципу могу понављати (Храковски 1986: 156). Другим ријечима, глаголи којим се исказују ови типови мноштва могу исказивати и неререференцијалне радње под истим условима под којим се оне исказују и глаголима са значењем јединичности: *У њрољеће ријека њошћош све башиће*; *Кад дође ноћу, љуца на врашима* – гдје ограничено мноштво представља виртуелну јединичну ситуацију неограниченог мноштва ситуација.

Трећи тип – збирна вишекратност – карактеристичан је за српски језик, као и за друге словенске језике, а до скоријег времена није био запажен ни описиван у нашој литератури.²⁶ Као и дистрибутив и мултипликатив, овај тип мноштва је избројив, ограничен. Са итеративним мноштвом, које исказује неререференцијалност, повезује га то што и у њему свака појединачна радња има свој одијељен период вршења, па се ова два типа понекад повезују у посебан тип мноштва – *вишекратносћ*, гдје збирно мноштво представља ограничену, а итеративно неограничену вишекратност (Књазев 1989). Код итеративног мноштва подразумева се постојање интервала међу појединачним радњама, гдје се може дати податак и о карактеру тог интервала – одговара условној норми, нерегуларно понављање... Код исказивања збирне вишекратности не даје се податак о карактеру интервала међу појединачним радњама. Није уобичајено рећи: *Весна је неколико њуца редовно/њонекад свраћала/сврашила*. Сам глагол ни глаголски облик не говоре да се ради о мноштву таквих радњи, него се мора посебним средствима дати податак о њему: *Два њуца Марко скелецију викну* (Нар. пјесма); *Неколико њуца њосћоројавали су се за њокреш* (Б. Ћопић);

²⁵ Тамо није за дистрибутив утврђено да постоји могућност да појединачни актанти буду обухваћени појединачним радњама: *Ријека је њошћошла башићу њо башићу*, или су сви актанти обухваћени једном радњом у једном временском одсеку: *Ријека је исћовремено њошћошла све башиће*.

²⁶ Зато се о њему као својству српског језика не говори у раду посвећеном овом питању у словенским језицима (уп. Књазев 1989). Први је рад о њему Танасић 1997. Овај тип мноштва разматра и Милена Ивановић (2017) у монографији о акционалности у украјинском и српском, у склопу поглавља *Акционалне њлуралне модификације*. Она му даје термин *рејешћивносћ* видећи извјесне слабости у терминима *збирно мношћиво* или *избројиво мношћиво*, које сам ја употребио у раду (Танасић 1997: 227). И поред одређене предности (не апсолутне) тог новог термина не видим довољно увјерљивих разлога да одустанем од својих. У новије вријеме овој теми у српском језику посвећен је опширнији рад Милосављевић 2019, са коментарима (и постојеће српске) литературе.

О колико се љуџа њако враћах кући расшресен (И. Андрић) (Танасић 1997: 101). Дакле, избројиво мноштво радњи не треба мијешати са неизбројивим, тј. са неререференцијално представљеним радњама; такве радње су референцијалне. Као и кад су посриједи мултипликатив и дистрибутив, и овај тип ограниченог мноштва може се сматрати као виртуелна јединична ситуација. Она се у оквиру употребе глаголских облика може представљати и неререференцијално под истим условима под којим се у српском језику представљају и све друге радње: *У млину се двајући говори; Драга моја, њи си шријући дневно њонављала деци* (Танасић 1997; Д. Ћосић).²⁷

У посљедње вријеме опозиција референцијалност / неререференцијалност, као један од типова опозиције јединичност / плуралност (мноштво) глаголске радње узима се као значајна у многим радовима посвећеним употреби глаголских облика. Помињано је већ, у руској науци се ова опозиција означава као опозиција локализованост / нелокализованост глаголске радње. А. В. Бондарко говори о посебном семантичком пољу локализованости (Бондарко 1984). Неререференцијалност се понекад посматра у оквиру појма итеративности као неограниченог мноштва радњи / ситуација. У чешкој лингвистици у посљедње вријеме се при изучавању глагола узима у обзир опозиција референцијалност / неререференцијалност, која се означава терминима актуелност / неактуелност глаголске радње (Паневова 1971; Otazky 1979). Тамо се водила дискусија да ли се ова опозиција исказује на сва три временска плана или само на плану садашњости. Преовладао је став да се ова опозиција јавља на сва три плана (Паневова 1971; Otazky 1979).²⁸

Већ је показано какав је однос опозиције референцијалност / неререференцијалност према моменту референције; на основу тога односа радње / ситуације се разврставају на јединичне, референцијалне и плуралне, неререференцијалне. Кад је посриједи однос ове опозиције према моменту говора, довољно је познато да се референцијалне радње у односу на тај моменат јављају као садашње, прошле или будуће.

²⁷ Недовољно познавање српске ситуације разлог је што је Хелена Бјеличова-Кшишкова почетком осамдесетих година прошлог вијека устврдила како се у српском језику могу исказивати неререференцијалне прошле радње и перфективним перфектом, за шта је навела два примјера. Ту тврдњу је побила М. Ивић указујући да је ауторка узела примјере који потичу из дјела чији језик је под утицајем кајкавског, који, као и словеначки, има могућност исказивања неререференцијалне прошлости перфективним перфектом (Ивић 1983: 49, нап. 30). Сад знамо да у српском језику постоји избројиво мноштво радњи, а то није исто што исказују неререференцијалне радње, па их с њима, у понечему блиским, не треба мијешати.

²⁸ Тако је и у српском језику – в. Танасић 2005.

Кад су посриједи неререференцијалне радње, у нашим изучавањима временских глаголских облика посебну забуну доносиле су садашње неререференцијалне радње. Код референцијалних садашњих радњи моменат говора и моменат вршења се обавезно подударају, док се садашње неререференцијалне радње конципију тако да се „уопште не инсистира на томе да ли се једна од низа радњи које сачињавају неререференцијалну радњу као цјелину подудара са моментом говора, другим ријечима – да ли моменат говора пада у неки од периода вршења или невршења радње.²⁹ Овдје је значајно то да ли неререференцијална радња као цјелина обухвата моменат говора; ако је тако, ради се о садашњој радњи“ (Танасић 1996: 25). У оба случаја, и код референцијалних и код неререференцијалних радњи, моменат говора је обухваћен радњом / ситуацијом, на основу чега се оба типа радњи и одређују као садашње. Прошле и будуће неререференцијалне радње се одмјеравају према моменту говора, као и референцијалне, и у том погледу и није било већих недоумица.

Већ се досад могло уочити да се неограничено мноштво радњи / ситуација, тј. неререференцијалност, у језику не исказује посебним за то резервисаним средством или средствима. Мада је глаголска категорија референцијалност / неререференцијалност језичка универзалија, језици нису изградили такво средство, што, уосталом, није ништа необично. Ова категорија се у различитим језицима не исказује на исти начин, али би се могло рећи за словенске језике да у ту сврху користе иста средства. Истина, различити језици имају различите могућности у погледу употребе појединих средстава. У литератури се наводе следећа средства: лексичка, граматичка (синтаксичка), контекстуална (Падучева 1986: 415; 1996: 11–12; Ивић 1983; Храковски 1989: 18–22; Танасић 1996; 2005).

Кад је посриједи лексички ниво, у српском језику постоје глаголи који означавају неограничено мноштво, односно неререференцијалност. Такав је глагол *бивати*; такви су, на примјер, и глаголи *виђати*, *вечеравати*, *одседавати* у следећим примјерима: *Ја га виђам на концерџима; Он не вечерава; Он одседа у хоџелу; Он навраћа код нас* (Танасић 1996: 29, према Ивић 1988). Ипак, за српски језик није карактеристично да се глаголска неререференцијалност изражава на овакав начин; има мало

²⁹ Ову тврдњу сам тада дао на основу посматрања ситуације у српском језику. Сада можемо прочитати такво гледање на овај однос и у новијем раду Храковског: „Ситуације које се понављају, тј. ситуације које слиједе једна за другом, од којих се свака подудара са својим одијељеним периодом времена, при чему ни у један од тих периода времена не улази моменат говора (и, следствено, они се не појављују као видљиви), припадају итеративном типу мноштва ситуација“ (Храковски 2014: 7).

таквих глагола, за разлику од неких других словенских језика. Овај начин исказивања неререференцијалности карактеристичнији је за западнословенске и источнословенске језике.³⁰

Има глагола који не исказују искључиво понављане, неререференцијалне радње, али се при употреби у реченици³¹ лако подају означавању неререференцијалности. Најслободније се повезују са значењем плуралности глаголи који се локализују у времену, а по својој природи могу се прекидати и обнављати: *градиџи*, *џисаџи* (писмо), *оџкриваџи* (прозор...) (Храковски 1989: 19). Такође, такви су и глаголи који значе привремена стања и хомогене процесе: *лежаџи*, *сџаваџи*... (Храковски 1989: 19). С друге стране, нису спојиви са значењем својства плуралности глаголи који означавају стална својства и односе: *Лифџи џрџма чеџири човека*; *Рџба дџше шџргџма* (Храковски 1989: 20). Одредба нису *сџојџи*, како означава ове глаголе Храковски, не значи да се никад не могу овим глаголима исказати неререференцијалне радње – уп. *Кад лифџи џрџма чеџири човека, не џреба да улази и џеџи човек*. Ово што је о тим глаголима Храковски навео за руски језик важи и за српски језик. Слично се може рећи и за неке модалне глаголе и глаголе менталних и емоционалних стања. Ови глаголи исказују стања која се одликују трајношћу и нису лако податни квантификацији са значењем итеративности, мада се и такви глаголи у одређеним приликама подвргавају итеративизацији, тј. њима се може исказивати неограничено понављање на плану садашњости, прошлости или будућности (в. Танасић 1999).

На неререференцијалност глаголске радње може се у српском језику указивати и синтаксичким средствима у оквиру реченице као и у другим словенским језицима.³² То су одређене прилошке одредбе које недвосмислено говоре о неограниченом понављању радње / ситуације. У питању су прилошке ријечи или именице у одговарајућим падежним облицима или синтагмама, које, у ствари, именују моменат референције. Дефинишући у временском погледу радњу, они информишу о томе да

³⁰ Овакви глаголи су најбројнији у чешком и словачком језику (Ивић 1983: 39; Храковски 1989: 16, у чешком, словачком, пољском и руском – Књазев 1989: 141). Овакви глаголи у руском помињу се и у раду Храковски 1986: 157.

³¹ Храковски (1989: 19) скреће пажњу да Падучева (1986: 418) говори не о глаголима, већ о употреби глагола. У ствари, говорећи о глаголима који у различитим контекстима имају различито тумачење Падучева закључује: у таквим случајевима немамо посла с класама глагола већ прије с класама глаголских употреба – „глаголо-употребление“.

³² За руски в., нпр. Падучева 1986: 415; 1996: 11; Храковски 1986: 157; 1989: 20–21.

ли се она врши у једном временском одсјеку (1) макар она била конципована као избројиво мноштво (1a) или се врши у неодређеном броју временских интервала – као неререференцијална радња (2)–(4):

- (1) *Неко и овог јуџира мисли на вас* (Танасић 1996: 30; Д. Радовић);
 (1a) *Двајуџи Марко скелеџију зовну*; (2) *Субојом и недељом сџанови личе на каце* (Танасић 1996: 30; Д. Радовић); (3) *При разговору он честио вади своју сџину оловку* (Танасић 1996; Андрић); (4) *Само џазарним даном враћала нам се храбросџи* (Танасић 2005: 400; М. Лалић).

На сва три временска плана радње се могу вршити регуларно или ирегуларно (Ивић 1983: 38). „Регуларност у принципу или испољава апсолутан карактер (значење ’редовно се остварује [у назначеним приликама]’), или допушта евентуалност одступања од правила (значење ’обично се остварује [у назначеним приликама]’), док је ирегуларност или оличена у карактеристичној фреквенцијској одређености (значење ’често/ретко се остварује’) или сведена на епизодичност лишину фреквенцијске димензије (значење ’понекад се остварује’). На тој скали могућности међусобно се јасно супротстављају два екстрема – потпуна регуларност (’редовно’) и изразита епизодичност (’понекад’). У међупростору се протежу информације типа ’обично се остварује’, ’углавном се остварује’, ’најчешће се остварује’, ’често се остварује’, ’ређе се остварује’ и сл. чинећи прелаз између поменутих двају екстрема врло поступним (оно што је, рецимо, окарактерисано као ’најчешће’ није, разуме се, по природи својој регуларно, али је, с друге стране, безмало то)“ (Ивић 1983: 38). У оваквим случајевима (2) одредба цикличности означава регуларно понављање углавном календарских периода времена (Храковски 1989: 20). Примјер (3) илуструје одређивање понављања на скали ријетко – често, а у четвртном примјеру одредбом се прошла радња одређује као неререференцијална. Овим одредбама се указује и на величину интервала између радњи / ситуација које се понављају. Они могу одговарати уобичајеној (условној) норми, могу бити већи или мањи од уобичајене норме. У реченици се ријетко указује да понављање радње / ситуације одговара уобичајеној норми (Храковски 1989: 21).

Као један од фактора који обезбеђују разликовање неререференцијалних од референцијалних радњи узима се и контекст, који изван граница саме реченице обезбеђује реченици једно или друго значење (Храковски 1989: 22; Долињина 1989: 266). Тако је у следећим примјерима:

- (1) *Као и свака туберкулоза, она се шири на све органе* (Танасић 1996: 52; Д. Ћосић); (2) *Иде ли воз до џог месџа?* (Танасић 1996: 52;

Д. Сушић); (3) *Ту се, на ђуџијској огради, излажу на ђродају ђрве ђрешиње* (Танасић 1996: 52; Андрић); (4) *И све се сврши на ђоџе* (Танасић 1996: 53; Андрић); (5) *Од великог ђеретиа чаџа ђоџионе до саме ђаласњаџе* (Танасић 1996: 53; Вечерње новости).

У прва три примјера контекст разрјешава питање да ли се ради о садашњим референцијалним или неререференцијалним радњама / ситуацијама. У четвртном и петом примјеру није таква вишезначност посриједи будући да перфективни презент не исказује садашње референцијалне ситуације. Овдје контекст указује да се ради о садашњости – дакле референцијално представљеној радњи, а одстрањује могућност да се ради о временској трансформацији.

Некад контекст и временска одредба дјелују удружено: контекст указује да се ради о садашњости, а одредба о ком типу садашњости је ријеч:

(1) *Женскиње се не чешља у ђеџак* (Танасић 1996: 61; Борба); (2) *Чешљају се субоџом* (Танасић 1996: 59; Борба); (3) *Пусџом човеку џад све ђада на ђамеџи* (Танасић 1996: 55; Д. Ђосић).

Пошто се садашње референцијалне радње не могу временски одређивати тако да се именује временски одсјек који се не подудара с моментом говора, јасно је да у наведеним примјерима оне одређују садашње неререференцијалне радње. Исто тако, глаголски вид удружен са контекстом може бити показатељ неререференцијалности; рецимо, довољно је да се контекстом покаже да радња исказана перфективним презентом припада садашњости, па да буде јасно да се ради о неререференцијалности, будући да презент свршених глагола не може исказивати садашње референцијалне радње.

Треба додати да се оваквим временским одредбама радње не одређују увијек као референцијалне или неререференцијалне, неке исте одредбе у сарадњи са другим чиниоцима могу да стоје уз глаголе референцијално и неререференцијално употрејебљене. Сложенији је однос између временских одредби у реченици и опозиције референцијалност / неререференцијалност радње / ситуације.³³

Не мора се у реченици увијек експлицитно исказати и моменат референције. То посебно важи за садашње референцијалне радње пошто се код њих моменат референције подудара са моментом говора, па је његово исказивање често сувишно. На том плану се чешће јављају одредбе које указују на неререференцијалност глаголске радње.

³³ О српској ситуацији се детаљније говори у радовима Танасић 1996 и Танасић 2005.

Ниједан од ових показатеља неререференцијалности радње у реченици није потребан у народним пословицама и сличним изрекама:

Сий гладну не вјерује. Рука руку мије, а образ обије. Кома закон у ѿоѿузу лежи ѿрагови му смрде нечовјешѿвом (Његош). Дјеца са рођењем доносе сѿособностѿ говора, а у ѿородици га уче. Само духо-ви ѿрвог реда чѿѿају ѿприроду у оригиналу (Божидар Кнежевић).

У неким случајевима је тешко одредити да ли је реч о ререференцијалној или неререференцијалној радњи. У реченици значење плуралности може да губи доминантну позицију. То се дешава „када се битним за значење конструкције не јавља не сам факт поновљивости радње, већ резултати до којих поновљивост доводи – мијења се, преосмишљава или карактер односа између предиката и једног од његових актаната или аспектуална семантика предиката, или и једно и друго. Предикат почиње да карактерише својство или навику субјекта, указује на повећање дужине периода у коме се то догађа, захваљујући чему они осмишљавају као један ’хипердогађај’, наглашавати исцрпеност објекта или именовати ново стање субјекта“ (Долињина 1989: 265). То ново значење постаје доминантно, а сама идеја плуралности радњи је присутна само латентно (Долињина 1989: 265).³⁴

Има глагола који у реченици служе да најаве неререференцијалну радњу исказану другим глаголом, замјењују друге помињане начине који обезбјеђују у реченици неререференцијално тумачење радње / ситуације: *бивати* (1), *десићи се / дешавати се*³⁵ (2а), *догодићи се / догађати се* (2б), *имати* (обичај) (3), *знати* (имати обичај; Речник САНУ, књ. 7: знати I. 6) (4а); *дешавати се, догађати се, бивати*; Речник САНУ, књ. 7: знати I. 6) (4б):

(1) *Бивало је случајева да се и не јави кад дође*; (2а) *Тако се дешавало да сјавају ѿод оѿвореним небом* (Танасић 1996); *Деси ми се да данима само ѿсмаѿрам заѿочетѿи ѿсао у ѿокушају да га разумем и ѿрави ѿуѿи до извршења* (Вечерње новости, 4. 5. 2020; М. Шобајић); (2б) *Догађало му се да, у својим улогама, смањује одсѿојање ѿрема себи а ѿовећава га ѿрема другима; догађало му се, све чешиће, да она ѿреѿтерана самоувереностѿ, којој се ѿодсмевао код других, избије и из ѿега; догађало му се да, за час, ѿверује како ће му ѿобеда увек биѿи наклоњена, иако не значи много* (С. В. Јанковић, Дорћол); (3) *Оѿтуда они који имају склоностѿи ка овој врстѿи доживљаја имају и обичај да*

³⁴ О постепености прелаза из једне у другу појаву у новије вријеме се код нас говори, највише као фазичности, чију теорију је детаљно представио Милорад Радовановић (Радовановић 2009 и Радовановић 2015).

³⁵ Наводи их и за руски језик Храковски (1989: 21).

се, баш из Узун Миркове, сѣушијају некадашњом Сѣаром чаршијом (С. В. Јанковић, Дорћол); (4а) Знао је викаџи на свог ѿсара лујајући шаком ѿ сѣолу (Речник САНУ; В. Десница); Тако је Рига Велестѣинац знао да чѣѣаве месеце ѿроводи у учењу и чѣѣању, као шѣѣо је Рига од Фере знао да их ѿроводи у ѿуѣовањима и луѣањима (С. В. Јанковић, Дорћол); (4б) У Београду кошава зна да дува ѿо седам дана (Разг.); Понекад је жиѣѣеље ове улице ѿред зору, знала да ѿробуди нека врло архаична, слеђена ѣѣшина (С. В. Јанковић, Дорћол).

Већ је речено да је одлика садашњих референцијалних радњи да се код њих моменат вршења радње и моменат референције говора нужно подудара с моментом говора, код неререференцијалних – видјели смо, он именује неограничен број интервала у којим се радња догађа, а да ли се неки од њих падудара с моментом говора, не узима се као битно. Зато се код референцијалних садашњих радњи моменат референције не исказује, сем кад комуникативни циљ захтијева да се посебно нагласи. С обзиром на такво стање ни питање о мјесту момента референције на временској оси нема смисла кад су посриједи садашње референцијалне радње. Зато се у реченицама с таквим питањем радња обавезно јавља као неререференцијална:

(1) Кад независну реченицу не одвајамо зарезом? (Танасић 1996: 72; Ј. Вуковић); (2) Када сѣвараше? (Танасић 1996: 72; М. Селимовић).

Будући да је исказивање момента референција садашњих референцијалних радњи са информационе стране сувишно, сем кад се то жели посебно нагласити, у временским реченицама се на плану садашњости исказују само неререференцијалне радње / ситуације:

(1) Кад говоримо о нашем народном језику, гоѣово увек ѿолазимо од неѣачне чињенице (Танасић 1996: 92, М. Селимовић); (2) Увек се буни кад иде ѿосле ѿоноћи на сѣражу (Танасић 1996: 92, Д. Ћосић); (3) Кад их среѣнем, ја се смејем за инаѣи (Танасић 1996: 93, Д. Ћосић); (4) Кад има ѣара, никад се са женом не закачим (Танасић 1996: 96, НИИ); (5) Чим команданиѣ не верује, ни борци не верују (Танасић 1996: 98, Д. Ћосић); (7) И чим неко ѿочне о ѿошѣењу, гледају га као бијелу врону (Танасић 1996: 98, М. Лалић).³⁶

Опозиција референцијалност / неререференцијалност глаголске радње доводи се у везу и са глаголским видом. У науци се водила дискусија око тога да ли је ова опозиција један од начина исказивања аспектуалности или је изван поља аспектуалности. Неспорна је чињеница да се и референцијалне и неререференцијалне радње исказују глаголима оба вида. Ставови појединих истраживача се ипак разликују

³⁶ О оваквим реченицама нешто више в. у раду Танасић 1986.

у погеду виђења односа ове двије категорије и крећу се од мишљења да су оне међусобно удаљеније (Паневова 1971: 28) до тврдње да су ближе, да међу њима границе нису чврсте (Бондарко 1990: 20).³⁷ Бондарко у позним годинама својих изучавања глагола категорију референцијалност / неререференцијалност глаголске радње смјешта у *аспектуално-темпорални комплекс*, који сачињавају аспектуалност, референцијалност / неререференцијалност, темпоралност, таксис и временски систем (Бондарко 2011: 96). За њега аспектуалност има суштинску улогу у семантици опозиције референцијалност / неререференцијалност будући да се ради о карактеру протицања радње у времену (Бондарко 2011: 96). Ипак је утврђена извјесна законитост у погледу односа између ове двије семантичке категорије. Књазев истиче да се итеративност (тј. неререференцијалност) у свим словенским језицима исказује претежно глаголима несвршеног вида, а разлике се јављају у погледу подобности свршеног вида за ту функцију (Књазев 1989: 140). За руски језик се истиче да није склон исказивању неререференцијалности глаголима свршеног вида; исказивање итеративности свршеним глаголима носи боју експресивности (Књазев 1989: 140). Та несклоност је посебно изражена на плану прошлости (Бондарко 2011: 96). У чешком, словачком, лужичком и словеначком исказивање итеративности глаголима свршеног вида не зависи од временске форме, док се у српском и пољском језику релативно ријетко употребљавају глаголи свршеног вида у облицима прошлог времена (Књазев 1989: 141).³⁸

Што се тиче српског језика, глаголи свршеног вида немају сувише ограничен домен употребе у исказивању неререференцијалности. Наиме, презент глагола свршеног вида исказује регуларно неререференцијалну садашњост, а управо је без могућности да исказује референцијалну садашњост. С друге стране, тачно је да глаголи свршеног вида имају малу могућност исказивања неререференцијалне прошлости претериталним глаголским облицима (о томе в. Ивић 1983; детаљније Танасић 2005), али је таква могућност сасвим доступна овим глаголима при употреби облика потенцијала за исказивање прошлости. Могло би се рећи да српски глаголски систем данас не показује тенденцију коју за руски констатује Бондарко (о томе в. Ивић 1983; Танасић 2005).

У литератури се поставља питање о вези између категорија референцијалност / неререференцијалност глаголске радње и темпоралности. Постављала су се питања од тога да ли је опозиција референцијалности / неререференцијалности изван категорије темпорал-

³⁷ Везу између ова два поља виде и Милка Ивић (1983) и Књазев (1989: 140).

³⁸ Преглед ситуације у словенским језицима даје и М. Ивић 1983.

ности до тога да ли се она испољава код употребе глагола на сва три временска плана или само на плану садашњости. Дошло се до става да је очито да се при изучавању функционисања система глаголских облика мора узимати у обзир ова опозиција (Паневова 1971: 27–28; Ивић 1983). Указује се да се ова поља пресијецају; на томе инсистира А. В. Бондарко 1979: 136; 1984: 502, а у новије вријеме Бондарко (2011: 96) смјешта ове двије категорије у аспектуално-темпорални комплекс. И опет он подвлачи да су ове двије категорије повезане јер свака временска форма оставља утицај на начин представљања семантике нереференцијалности (Бондарко 2011: 98). Та веза између ове двије категорије огледа се и у српском језику. Српски језик, као и други словенски језици уосталом, нема два посебна система глаголских облика за исказивање референцијалних и нереференцијалних радњи. Један и други тип радњи исказује се углавном истим глаголским облицима, уз одређене специфичности њихове употребе. Тако се садашње референцијалне радње исказују само несвршеним презентом, а садашње нереференцијалне радње – и несвршеним и свршеним презентом (в. Танасић 1996). Изражавање те опозиције глаголским облицима на плану прошлости и будућности у српском језику описано је у раду Ивић 1983 и, детаљније, у Танасић 2005.

Прошле референцијалне радње се, опет, исказују перфектом глагола оба вида, а нереференцијалне по правилу само несвршеним перфектом. Кажем: по правилу, јер у одређеним ситуацијама и перфективни перфекат исказује прошле нереференцијалне радње, најчешће у пословицама (в. Танасић 2005: 401–402) као што то чини, опет у одређеним ситуацијама, и облик аориста (Танасић 2005: 427). Имперфекат је опет подобан за исказивање прошлих референцијалних и нереференцијалних радњи. С друге стране, нереференцијалне прошле радње свршеног вида исказују се обликом потенцијала, који са обликом перфекта исказује и несвршене нереференцијалне радње у прошлости.

Да се категорије референцијалност / нереференцијалност и темпоралност не подударају апсолутно, говори и чињеница да се опозиција референцијалност / нереференцијалност радње сусреће и код модалних глаголских облика (и у основној њиховој употреби, не само кад је посриједи њихова временска употреба). О томе свједоче сљедећи примјери са императивом: *При вожњи држиће се за руковаше* (Танасић 1996: 28); *Кад лисица њредукује, њази на гуске* (Танасић 1996: 97). Кад знамо да је потенцијал готово једино средство за исказивање прошлих свршених радњи нереференцијално конципованих, а да он притом, напоредо са перфектом, исказује и несвршене радње овога

типа, да у одређеним околностима и императив исказује прошлу радњу, онда неминовно спознајемо и то да није тако крута граница међу временским и модалним глаголским облицима.

Категорија референцијалност / неререференцијалност је повезана и са категоријом таксиса – „која у полипредикативним конструкцијама изражава временски однос међу радњама у оквирима јединственог, заједничког, временског плана“ (Бондарко 2011: 99). Истоврсност, јединственост радњи с тачке гледишта својстава референцијалност / неререференцијалност укључује се међу обавезна својства таксиса: посматране двије предикације морају бити или референцијално или неререференцијално конциповане. Ако тако није, нема довољно разлога да се говори о таксису (Бондарко 2011: 99).³⁹

У склопу проучавања употребе глаголских облика посебно мјесто има режим њихове временске транспозиције. Временска транспозиција глаголског облика значи његову употребу у одређеним контекстуалним условима за исказивање времена које није карактеристично за дати глаголски облик. При таквом режиму употребе временских глаголских облика моменат говора не служи као референтна тачка (Танасић 2005: 347). Временском транспоновану подложни су и модални глаголски облици потенцијал и императив. Наша синтаксичка наука је током XX вијека о временским транспозицијама глаголских облика досљедно говорила као о виду њихове релативне употребе.⁴⁰ То је, видјели смо, био један случај гдје су сви истраживачи глаголских облика били с-гласни и одступали од дефиниције релатива коју је дао Александар Белић – и сам он је то чинио. Такав приступ задржали су и наши граматичари који су водили значајну ријеч у дискусијама о индикативу и релативу (Стевановић 1991; Ј. Вуковић) и њихови сљедбеници (Станојчић–Поповић 2005; Миновић 1987). Временска транспозиција глаголских облика има своја правила устројавања, а најбитнија је у томе чињеница, већ истакнута, да се ту моменат говора не јавља као

³⁹ О таксису, његовом тумачењу у релевантној литератури и о ситуацији у српском и украјинском језику говори се у пространој монографији Поповић 2012, као и у Поповић 2018 (за српски језик), гдје она полази од сљедеће његове дефиниције: „Таксис је функционално-семантичка категорија која обухвата средства морфолошког, лексичко-семантичког и синтаксичког нивоа у функцији исказивања узајамне темпоралне оријентације у реченици главне и зависне ситуације, које могу бити временски подударне и неподударне – симултане и асимултане“ (Поповић 2018: 491). Она је практично ову тему увела у српску лингвистику.

⁴⁰ М. Стевановић је, видјели смо, тврдио да презент транспонован у будућност кад уз њега не иде временска одредба има модално значење, што је још у његово време побијано од неких синтаксичара.

релевантна тачка за временско одмјеравање.⁴¹ То и јесте разлог да се оваква употреба глаголских облика издваја и да је не треба мијешати са њиховом примарном употребом, гдје се разликује индикативна и релативна употреба, што је била честа пракса у нашој синтаксичкој традицији. Ово је у славистичкој литератури већ истицано. Тако Е. В. Падучева каже: „Наративни режим (епски стил) одликује се тиме што однос текста према говорној ситуацији, а, следствено, и према моменту говора, за њега не постоји. [...] парним према наративном прошлом времену јавља се историјски презент, који такође не исказује однос подударана с моментом говора. Опозиција 'садашњост' / 'прошлост' преобраћа се при наративном режиму у опозицију 'ближе' / 'даље'“ (Падучева 1986: 416; исто и Падучева 1996: 13). Слично о временском транспоновању презента у прошлост говори и А. В. Бондарко. Он за употребу приповједачког презента каже да значење њиме исказане прошлости „проистиче из самог факта приповиједања, а не из супротстављања времена сваке од тих радњи са садашњим временом момента ријечи. Везе са садашњим временом нема ни за аутора ни за читаоца“, а облицима приповједачког презента исказан низ радњи значи след догађања (Бондарко 2011: 233). По сличним принципима врши се и транспоновање презента у будућност, које је, такође, карактеристично за српски језик.⁴²

Јасно је, дакле, да из описа примарне употребе глаголских облика, кад се њима исказане радње одмјеравају према моменту говора – које припадају синтаксичком индикативу или релативу, треба искључити временске транспозиције глаголских облика. Већ је показано какве је проблеме у тумачењу индикатива и релатива нашим синтаксичарима доносило то што нису разумели да временске транспозиције не треба тумачити у складу с том теоријом.⁴³

Такође, модална трансформација временских глаголских облика не треба да се мијеша са релативном употребом глаголских облика. Већ је Александар Белић схватио да је потребно издвојити модалну употребу глаголских облика. Дакле, поред исказивања модалности модалним глаголским облицима у њиховој основној употреби,

⁴¹ Нешто више о временској транспозицији глаголских облика на примјеру презента, са избором литературе, в. у раду Танасић 1996: 147–163; Танасић 2005.

⁴² О овом типу транспоновања презента у српском језику више в. у Танасић 1996: 158–163.

⁴³ Свој став изнесен 1986. године Падучева поткрепљује мишљењем Џ. Форсајта (J. Forsyth, *A grammar of aspect*, Cambridge, 1970) и Е. Бенвениста (*Ойшїта лингвистїика*, руско издање – 1974). То нашим тадашњим проучаваоцима употребе глаголских облика или није било познато или се није учинило довољно увјерљивим.

модалност се исказује и временским облицима при њиховој модалној транспозицији.

Видјели смо, дакле, да се временски глаголски облици јављају у одређеним условима и у функцији исказивања модалних значења, а да модални глаголски облици, опет, у одређеним условима исказују временска значења. Модалност је категорија сложена и по томе што се у српском језику, као и у другим словенским језицима, исказује различитим средствима. Када је посриједи глагол, модалност исказују поједини глаголи својом лексичком семантиком и глаголски облици.

Има случајева да се у стручној литератури неки другачији вид исказивања модалног значења приписује глаголским облицима. Тако, кад је посриједи по својој лексичкој семантици модални глагол, лични глаголски облик образован од тога глагола сам по себи не мора имати модално значење. У реченици *Он је морао да оде* – перфектом се исказује временско значење: радња припада синтаксичком индикативу. Ни модалне ријечи у синтаксичком споју са предикатски употријебљеном глаголском лексемом не обезбојеђују модалност датом глаголском облику – уп. *Он вјероватно ради*. Као што модална семантика саме глаголске лексеме не предодређује и модалност глаголског облика у којем се она остварује, тако исто она не може обезбиједити модалност глаголском облику у предикату подређене клаузе, тј. у реченицама типа *Ја вјерујем да је он оишшао*. У наведеном примјеру и облик презента у управној и перфекат у зависној клаузи имају временско, а не модално значење.

Све досад речено може се свести на следеће.

Категорија референцијалност / нереференцијалност глаголске радње / ситуације, по другоме јединичност / неограничено мноштво радње односно ситуације, представља једну од језичких универзалија. Ову категорију глаголске радње / ситуације не исказује глагол као такав – сем по изузетку, она не лежи у глаголској лексици, ни у морфологији; то је интерпретативна категорија (Долињина 1989: 269; Храковски 2014: 7–9).⁴⁴ То значи да се разлика између референцијалних и нереференцијалних радњи / ситуација остварује на нивоу реченице, понекад чак и изван реченице – у контексту.

У проучавању синтаксе глаголских облика у српском језику треба имати у виду следеће.

⁴⁴ Овдје Долињина упућује да су на интерпретативни карактер многих глаголских категорија указивали многи лингвисти, а на такав карактер низа аспектуалних појава указивао је Маслов још раних шездесетих година XX вијека, као и Бондарко седамдесетих година.

Прво, временске и модалне транспозиције глаголских облика остају изван њихове примарне употребе и треба их проучавати без успостављања односа према категорији индикатива и релатива. Тиме се та категорија ослобађа оптерећења које је доносило повезивање с транспозицијама; донедавно је то посебно био случај с временским транспозицијама.

Друго, при проучавању употребе глаголских облика потребно је водити рачуна да се њима на сва три временска плана исказују два типа глаголских радњи – референцијалне и неререференцијалне радње. Разликовање референцијалних и неререференцијалних радњи отклања неспоразуме који су се јављали у тумачењу глаголских облика у вези с теоријом индикатива и релатива. То је посебно било у случају употребе облика презента, гдје су се одређена питања из домена ове опозиције покушавала ријешити преко синтаксичког индикатива и релатива, без претходног рашчлањивања садашњих радњи на референцијалне и неререференцијалне. Разликовање тих двају момената отклонило је те сметње и дефинитивно скинуло питање перфективног презента на плану садашњости. Увођење категорије референцијалност / неререференцијалност глаголске радње омогућило је да се примарна употреба глаголских облика опише у кључу теорије синтаксичког индикатива и релатива без остатка. Укључивање те категорије у опис глаголског система ослобађа потребе за оним свим појмовно-терминолошким рјешењима за којим су наши синтаксичари посезали да би премостили препреке на које су наилазили у тумачењу употребе и значења глаголских облика, па и тумачења синтаксичког индикатива и релатива мимо критеријума на којим се они заснивају (Танасић 1996).

Пошто је опозиција референцијалност / неререференцијалност, као најизраженији вид категорије мноштва радњи / ситуација – а за синтаксу глагола и од највећег утицаја – интерпретативне природе, то значи да глаголски облици сами собом не исказују ни референцијалне ни неререференцијалне радње; већ је показано који су то фактори који имају улогу при тумачењу радњи. Ипак, постоје извјесни принципи који регулишу употребу глаголских облика притом. У најопштијем, то је за српски језик, што важи и за друге словенске језике, изнијела Милка Ивић: „Инвентар глаголских облика којима се разликује време под овде разматраним неререференцијалним околностима не сме бити идентичан с инвентаром референцијалних глагола у одговарајућој функцији“ (Ивић 1983: 51).

Домети уважавања разликовања опозиције референцијалност / неререференцијалност глаголске радње, на коју је код нас скренула пажњу

Милка Ивић, провјерени су у опису функционисања српског глаголског система. Теорија референцијалности и неререференцијалности глаголске радње први пут је примијењена у опису синтаксе презента српског језика, глаголског облика с најкомплекснијом синтаксом (Танасић 1996),⁴⁵ потом и у опису синтаксе глаголских облика у српском језику у цјелини (Танасић 2005). Наравно – а то истичу и руски теоретичари чији је највећи допринос проучавању категорије мноштва радњи / ситуација, остаје још доста посла да се појава потпуније опише – идући од значења ка глаголским облицима и од глаголских облика ка значењу ове категорије.

Већ је било нешто ријечи о значају глаголског вида у изучавању функционисања система глаголских облика у српскоме језику – у вези са опозицијом референцијалност / неререференцијалност глаголске радње. Тај значај је, међутим, много већи него што би се могло разабрати из споменутог. Поједини глаголски облици се јављају искључиво, или готово искључиво, као облици глагола једнога глаголског вида. У појединим случајевима секундарне употребе неки глаголски облици се граде опет од глагола једнога вида. Затим, глаголски вид се показује као посебно релевантан у успостављању временских односа међу предикацијама у сложеним реченицама. Међутим, има у вези са глаголским видом и питања која се првенствено тичу морфологије.

При опису функционисања глаголских облика важно је водити рачуна о оним питањима која се традиционално наводе под називом *глаголско стање* (лат. *genus verbi*, грч. *diáthesis*). То је категорија⁴⁶ везана за глагол; у нашој литератури у употреби је и термин глаголски род, у последње вријеме све више глаголска дијатеза. Различито се дефинише и зато што није на јединствен начин граматикализована. У образовању глаголског стања учествују морфолошка, синтаксичка и семантичка компонента. Ову категорију има много више језика него категорију глаголског вида. Свака пунозначна ријеч има категорију дијатезе; то је однос између елемената семантичког и синтаксичког плана који се успостављају уз ту ријеч. Сваки глагол својом семантиком отвара мјесто за једног или више учесника, актаната, који попуњавају њене семантичке валенције. Глаголска дијатеза, односно глаголско стање јесте, најкраће и најопштије речено, однос између елемената

⁴⁵ У приказу ове књиге академик Ирена Грицкат је написала: „Тиме је [увођењем опозиције референцијалност / неререференцијалност] у великој мери стављена на своје право место подела на индикатив и релатив (и модус), која је у србистици доста дуго била у оптицају, доживљавајући и своју еволуцију и своја лутања“ (Грицкат 1997: 215).

⁴⁶ Текст о овој глаголској категорији представља (мој) текст објављен у *Српској енциклопедији*, Нови Сад – Београд.

семантичког и синтаксичког плана које уводи глагол. Различити аутори на различите начине систематизују видове глаголског стања, па нема уједначеног става о томе колико има глаголских стања. Углавном нису дискутабилна глаголска стања која чине центар ове глаголске категорије – активно (актив) и пасивно стање (пасив). Актив је глаголско стање код кога се вршилац радње, агенс, у реченици исказује субјектом у номинативу, а објекат на који је радња усмјерена (пацијенс), ако га глагол захтијева, налази се у позицији ближег објекта, у српском језику у акузативу без предлога, рјеђе генитива без предлога, нпр.: *Тијана је њрићремала исџић љећос*. Пасив је глаголско стање код кога се реченичним субјектом у номинативу не именује агенс, већ објекат на који је радња усмјерена (пацијенс), агенс добија позицију допуне, а предикат карактерише вршење радње у времену о коме реферише предикат, нпр.: *Исџић је њрићремљен љећос; У јесен се њрићрема зимница*. Пасив се остварује искључиво са прелазним глаголима, актив са прелазним и непрелазним. Пасив се у овој опозицији узима као маркирани члан пара. Категорија пасива није морфолошки граматикизована у српском језику, као ни у другим словенским језицима, прецизније, морфолошки ниво није довољан за исказивање пасивног стања. Актив се остварује у реченицама са активним формама глаголских облика у предикату (нпр. *кућујем, кућовао сам, кућоваћу* – итд.), пасив се исказује у реченицама са предикатом образованим помоћу трпних придјева (нпр. *бивам џићан, џићан сам, бићу џићан* – итд.). Међутим, глаголски облици са активном формом предиката јављају се при исказивању и пасива и других видова глаголског стања. Уз то, ни реченице са трпним придјевом у предикату не исказују увијек пасив, пошто се он некад понаша као прави придјев, па тада нема глаголског стања, дијатезе, нпр.: *Соба је окречена и свијећла*; овдје нема вршења радње. Уз то, пасив се у српском језику исказује и у реченицама са активном формом предиката и замјеничком ријечи *се* као ознаком пасивног стања: *Кућа је грађена – Кућа се градила*. Зато је реченица оквир у ком се остварују и идентификују ова глаголска стања. Семантика такође игра улогу. Нпр. код актива је пресудно у неким случајевима препознавање врсте актанта, односно члана реченице – уп. *Весна је чекала џијелу ноћ – Весна је чекала ноћ* (одредба времена – ближи објекат). Мада се активном и пасивном реченицом у основи исказује иста ситуација, међу њима има разлике. Тако се у пасивној реченици досљедно искључује синтаксичка позиција ближег објекта, али се отвара нова синтаксичка позиција – агентивна допуна: *Бојан је њохваљен од (сџиране) разредног сџарјешине*. У српском језику

валенција за агенс је слаба; зато се он ријетко исказује мада обавезно учествује на семантичком плану. Неисказан агенс се идентификује на основу ширег контекста или се на њега указује индиректно најчешће неким предлошко-падежним конструкцијама, уп. *У Скујшићини је донесен закон; Међу студентима се не прихватају нови услови студирања*. У рефлексивном пасиву ова допуна се не препоручује у књижевном језику. Избор активне или пасивне реченице условљен је комуникативном хијерархијом семантичких актаната која се представља у синтаксичкој структури реченице. Има језика у којима не постоји опозиција актив – пасив.

Мада и данас и неки значајни лингвисти сва стања свODE на актив и пасив, има много разлога против таквог приступа; могли би се тако дијелити облици предиката, али предикат није исто што и глаголско стање, дијатеза; видјели смо да се и пасив може исказивати у реченици са активним обликом предиката. У складу са дефиницијом глаголске дијатезе оправдано је говорити да сваки глагол има најмање једно глаголско стање.

Због формалне сличности с партиципским пасивом, у нашој литератури се не издваја посебна категорија глаголског стања *декаузатив*: разлика је у томе што декаузатив нема агенс, па ни агентивну допуну у реченици. Тако би према активу: *Вјешар је сломио грану* – декаузатив био: *Грана је слоњена*.

Као посебан вид глаголског стања издваја се и медијално стање. Образује се са повратним и неповратним глаголима. Радња полази из субјекта и завршава се у њему: *Дијете се радује; Мајка блиста од среће*. Постоји више подтипова рефлексивног стања. Право повратно глаголско стање: субјекат радње је истовремено и њен објекат: *Дјевојка се чешља*. Узајамно-повратно стање: два или више субјеката врше радњу једни на другим: *Дјеца се рву, жене се свађају, на крају су се расијали лијепо*. Постоје случајеви кад се у реченици јавља хомонимија; она проистиче из глаголске лексике. Према прелазном глаголу може да се јави неки тип повратног глагола. С таквим глаголима у реченици с присутним елементом *се* могу се исказивати различите дијатезе: *Дјевојке се воде за руке* – узајамно-повратна или пасивна дијатеза, *Ружа се савија испод њрозора* – медијум или пасив. Хомонимија се разрјешава кроз утврђивање семантичко-синтаксичких односа у реченици. Тип глаголског стања одређује се утврђујући да ли је номинативом субјекта исказан агенс или пацијенс. Овим није исцрпљен списак подтипова глаголског стања јер сваки глагол подразумијева постојање бар једнога типа стања – начина представљања семантичких учесника у реченици.

Глаголско стање се исказује и у безличним реченицама у којим се не исказују ни агенс ни пацијенс; за овај посљедњи постоје ријетки изузеци.

Већ је код нас постала традиција, при опису српских синтаксичких датости, да се отвара посебно поглавље посвећено синтакси глаголских облика. А с тим у вези искрсава важно принципско питање да ли глаголски облици своја значења исказују на морфолошком или на синтаксичком нивоу.

И из овога што је овдје речено може се наслутити, а то је много очигледније из ширих излагања о глаголским облицима, да има много више разлога да се употреба и значења глаголских облика разматра у оквиру синтаксе. Мало је, наиме, глаголских облика који већ самом врстом своје граматикализованости објелодањују своја најважнија значења. За глаголски систем српскога језика карактеристично је да већина чланова тога система има ту способност да не буду увијек истозначно протумачени, као и да многи од њих исказују значења која као примарна припадају неким другим члановима система о којем је ријеч. Такву своју значењску разноликост они исказују уз већу или мању сарадњу других реченичних дијелова, а неријетко у томе учествује и шири контекст. Тако се релативновременска детерминација предикације глаголским облицима обавезно остварује на синтаксичком нивоу будући да сам глаголски облик као такав не може да исказе у том смислу конциповано вријеме. Још је и већа улога синтаксичког окружења код тзв. транспонована глаголских облика. Ту се такође укључује и шири контекст, односно синтакса текста. Даље, глаголски прилози своје функције у реченици увијек остварују у оквиру синтаксе, синтагматским повезивањем са другим реченичним дијеловима. Посебно су наши глаголски облици као морфолошке категорије немоћни за идентификацију радње са становишта опозиције референцијалност / нереференцијалност. Већ је, наиме, речено да се један и други вид представљања глаголске радње исказује истим или готово истим регистром глаголских облика. Ову своју функцију глаголи остварују искључиво на синтаксичком плану језичке организације. Стога се и овдје, с пуно разлога, функције глаголских облика описују у оквиру синтаксе.

Има, додуше, и случајева када се основна функција неког глаголског облика остварује у оквиру ширем од просте реченице. То је, рецимо, својствено плусквамперфекту и футуру другом, глаголским облицима који готово увијек своје значење исказују у оквиру сложене реченице. Мада ово нису и једини случајеви када се значење глаголског

облика мора сагледавати у знатно ширем синтаксичком окружењу, тако се некад идентификује и неререференцијална употреба неког глаголског облика, било би ипак нерационално разбијати излагање о глаголским облицима тако што би се одређени случајеви њихове употребе описивали у оквиру синтаксе прости реченице, а други – у оквиру синтаксе сложене реченице. Кад год је вођење рачуна о ширем контексту релевантно, то се мора и чинити.

У изучавању синтаксе глаголских облика код нас се најчешће истраживачи одређују за следећи приступ: сваки глаголски облик се описује на једном мјесту. На тај начин се добија на једноме мјесту цјеловит увид у синтаксичко-семантичка својства глаголског облика. Такав приступ, међутим, има и своје слабе стране. Он, наиме, искључује ту могућност да се на једноме мјесту наведу детаљно сви подаци о средствима која могу да исказују одређено значење.

Рецимо, о начину исказивања прошлих неререференцијалних радњи говори се (тј. мора се говорити) при опису свих претериталних облика, али и у поглављу о потенцијалу, који у означавању прошлих радњи игра веома значајну улогу. Слично је и са временским транспонованјем глаголских облика. О тој се појави говори на више мјеста, код свих глаголских облика који су склони временским транспозицијама. Потребно је посебно напоменути да се при наративном режиму излагања јавља већи број глаголских облика подвргнутих временској транспозицији. Очигледно је да би се овај вид глаголских транспозиција могао лијепо описати без дијелења тога описа уз поједине глаголске облике. Међутим, ниједан приступ није без извјесних недостатака. Одређење за један од могућих неминовно подразумејева и мирене са његовим недостацима и макар и недовољно остварену жељу да се ти недостаци учине што је могуће мањим.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1927: Александар Белић, О употреби времена у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог* VI, Београд, 102–132; Белић ²1999: Александар Белић, *О различитим њињањима савременог језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 293–299.
- Белић 1928: Александар Белић, О синтаксичком индикативу и „релативу“, у: *Symbolae grammaticae in honorem Ioanis Rozwadowski* II, Krakov, 47–56; Белић ²1999: Александар Белић, *О различитим њињањима савременог језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 293–299.

- Белић 1941; ²1958; ³1998: Александар Белић, *О језичкој њрироди и језичком развијџку*, Београд.
- Бондарко 1984: Александр Владимирович Бондарко, О грамматице функционално-семантических полей, *Известия АН СССР, Серия литературы и языка* 43/6, Москва, 492–503.
- Бондарко 1990: Александр Владимирович Бондарко, Темпоралност, у: *Теория функциональной грамматики: Темпоралност. Модальност*, орв. ред. А. В. Бондарко, Ленинград: Наука.
- Бондарко 2011: Александр Владимирович Бондарко, *Категоризација в системе грамматики*, Москва: Языки славянских культур.
- Вуковић 1938–1939: Јован Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, *Јужнословенски филолог* XVII, Београд, 1–113.
- Вуковић 1955: Јован Вуковић, Синтаксичка вредност имперфекта у савременом српскохрватском језику, *Радови Научног друштва БиХ 2*, Сарајево, 144–246.
- Вуковић 1963: Јован Вуковић, Систем српскохрватских глаголских временских облика у временским и функционалним међуодносима (корелацијама), *Радови Научног друштва БиХ 7*, Сарајево, 105–148.
- Вуковић 1963: Dr Jovan Vuković, *Sintaksa glagola*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Грицкат 1954: Ирена Грицкат, *О њерфектџу без њомоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким њојавама*, Београд: Институт за српски језик.
- Грицкат 1997: Ирена Грицкат, Др Срето Танасић, Презент у савременом српском језику, изд. Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога нс књ. 12, Београд, 1996, стр. 192, *Јужнословенски филолог* LIII, Београд, 215–216.
- Долињина 1989: Инга Борисовна Долинина, Теоретические аспекты глагольной множественности, у: *Типология итеративных конструкций*, отв. ред. Виктор С. Храковский, Ленинград: Наука, 258–269.
- Золотова 1975: Галина Александровна Золотова, Аспекти изучения категории глагольного времени, *Известия АН СССР, Серия литературы и языка* 34/3, Москва, 248–258.
- Ивановић 2017: Милена Ивановић, *Акционалносџ – семанџика и форма: у савременом украјинском и српском језику*, Београд: Филолошки факултет.
- Ивић 1958: Милка Ивић, Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику, *Годишњак Филозофског факултета* III, Нови Сад, 139–152.
- Ивић 1980: Милка Ивић, О значењу српскохрватског плусквамперфекта, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* XXIII/1, Нови Сад, 93–101.

- Ивић 1983: Milka Ivić, Načini na koje slovenski glagol ovremenjuje ponavljaju radnju, u: Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Beograd: Prosveta, 37–55.
- Ивић 1988: Милка Ивић, О разликовању конкретног од начелног саопштавања у српскохрватском језику, *Глас САНУ* CCCLII, Београд, 1–6.
- Књазев 1989: Юрий Павлович Князев, Выражение повторяемости действия в русском и других славянских языков, у: *Типология итеративных конструкций*, отв. ред. Виктор С. Храковский, Ленинград: Наука, 132–145.
- Милосављевић 2019: Стефан Ж. Милосављевић, О употреби итеративних глагола у перфекту за означавање избројивог мноштва радњи и њиховој конкуренцији са свршеним глаголима, *Научни састајанак славистија у Вукове дане* 48/3, Београд, 149–191.
- Милошевић 1970: Ксенија Милошевић, *Фуџур II и синонимски облици у савременом српскохрватском језику*, Сарајево: АНУБиХ.
- Милошевић 1977: Ксенија Милошевић, О питању „релативног“ карактера српскохрватског имперфекта, у: *Зборник радова њоводом 70-годишњице животиа академика Јована Вуковића*, Посебна издања Одјелјења друштвених наука АНУБиХ, књ. XXXIV, књ. 6, Сарајево: АНУБиХ, 247–260.
- Милошевић 1978: Ксенија Милошевић, О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици, *Зборник за филологију и лингвистику* XXI/2, Нови Сад, 93–121.
- Otazky 1979: *Otázky slovánske syntaxé* IX/1, Vrno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Падучева 1986: Елена Викторовна Падучева, Семантике вида и точка отсчета, *Известия АНСССР, Серия литературы и языка* 45/5, Москва, 413–424.
- Падучева 1996: Елена Викторовна Падучева, *Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива*, Москва: Языки славянских культур.
- Паневова 1971: Jarmila Panevova, Eva Benešova, Petr Sgall, *Čas a modalita v češtině*, Praha: Universita Karlova.
- Пипер 1986: Предраг Пипер, Реципрочност и рефлексивност у словенским језицима, *Јужнословенски филолог* XLII, Београд, 9–20.
- Пипер–Клајн 2017: Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Рајхенбах 1947: Hans Reincschennbach, *Elements of symbolic logic*, New York: Macmillan company.
- Поповић 2012: Људмила Поповић, *Контрасивна граматика српског и украјинског језика: џаксис и евиденцијалност*, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности.
- Поповић 2018: Људмила Поповић, Синтакса таксиса, у: Предраг Пипер, Миливој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Мари-

- на Николић, Дојчил Војводић, Људмила Поповић, Срето Танасић, Биљана Марић, *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*, у ред. Предрага Пипера, Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ, 491–595.
- Радовановић 2009: Милорад Радовановић, *Увод фази лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Радовановић 2015: Милорад Радовановић, *Фази лингвистике*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Симић 1966: Радоје Симић, Глаголска времена у зависној реченици, *Наш језик* XV/1–2, Београд, 1–57; XV/3–4, 121–157.
- Симић 1989: Радоје Симић, Синонимија и стилистика функције глаголских облика, *Књижевни језик* 18/3, Сарајево, 125–135.
- Сладојевић 1966: Петар Ч. Сладојевић, *О основним категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику*, Београд: Научна књига.
- Станојевић–Ашић 2006: Veran Stanojević, Tijana Ašić, *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku*, Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.
- Станојчић–Поповић¹⁰2005: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика за средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1937–1938: Михаило Стевановић, Питање значења времена у релативној употреби њиховој, *Јужнословенски филолог* XVII, Београд, 150–178.
- Стевановић 1957–1958: Михаило Стевановић, Начини одређивања значења глаголских времена, *Јужнословенски филолог* XXX, Београд, 19–48.
- Стевановић 1967: Михаило Стевановић, *Функције и значења глаголских времена*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Стевановић 1980: Михаило Стевановић, Још о проучавању система временских глаголских облика у српскохрватском језику, *Глас САНУ* CCCXXV, Одељење језика и књижевности, књ. 11, Београд, 9–61.
- Стевановић⁵1991 – Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма). II. Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Танасић 1986: Срето Танасић, Реченица као сигнал неререференцијалности глаголске радње, *Књижевни језик* XV/3–4, Сарајево, 177–181.
- Танасић 1996: Срето Танасић, *Презент у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Танасић 1997: Срето Танасић, Збирна вишекратност као синтаксичко-семантички тип мноштва радњи, *Јужнословенски филолог* LIII, Београд, 99–105.

- Танасић 1999: Срето Танасић, Семантика глагола и итеративност, *Јужнословенски филолог* LV, Београд, 37–45.
- Танасић 2005: Срето Танасић, Синтакса глагола, у: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Просја реченица*, у ред. академика Милке Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 597–633.
- Танасић 2014: Срето Танасић, Пасивне конструкције за исказивање будућности, у: Срето Танасић, *Синтакса пасива у савременом српском језику*, Београд: Београдска књига, 119–136.
- Тополињска 1996: Зузана Тополињска, „Падеж“ и „глаголски род“ – две стратегије граматикализације односа између „предиката“ и његових „аргумената“, *Јужнословенски филолог* XLII, Београд, 1–9.
- Тошовић 1998: Бранко Тошович, Теорија индикатива и релатива как иновација в темпусологији XX века, у: *Słowo i czas*, red. Stanisław Gajda, Anna Pietryga, Opole; Uniwersytet Opolski, 11–36.
- Хлавса 1979: Zdenek Hlavsa, K problému aktuálnosti jako modifikační charakteristiky, u: *Otázky slovánske syntaxé* IX/1, Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 141–144.
- Холодович 1979: Александр Алексеевич Холодович, *Проблемы грамматической теории*, Ленинград: Наука.
- Храковски 1986: Виктор С. Храковский, Семантические типы множества ситуаций (опыт класификации), *Известия АН СССР, Серия литературы и языка* 45/2, Москва, 149–158.
- Храковски 1989: Виктор С. Храковский, Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация, у: *Типология итеративных конструкций*, отв. ред. Виктор С. Храковский, Ленинград: Наука, 5–53.
- Храковски 2014: Виктор С. Храковский, Есть ли у несовершенного вида в русском языке повторительное (неограниченно-кратное / многократное / итеративное / узуальное / хабитуальное) значение?, *Вопросы языкознания* 4, Москва, 3–12.

Срето З. Танасић

КРАТКОЕ ВВЕДЕНИЕ В СИНТАКСИС ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

По причине сложности системы глагольных форм в сербском языке синтаксис глаголов является синтаксической дисциплиной, которой давно занимаются ученые. Эта область синтаксиса стала особенно интересной темой с тех пор, как Александр Белич выступил со своим подходом к синтаксису глаголов – представлением теории синтаксического индикатива и релятива. В настоящей работе подробно представлены достижения этой теории, указывается на главные вопросы, ставшие предметом разногласий в сербской науке в ходе ее толкования и применения, а также на открытые вопросы и причины, вследствие которых они и остались нерешенными по окончании споров. Показано, что эта теория с ее определениями не потеряли своей актуальности, но проблемы вызвали попытки включить в ее рамки и потом толковать то, что к ней не принадлежит. Должно было изыскать новые теоретико-методологические подходы, которые устранили бы тяжесть с теории синтаксического индикатива и релятива.

Новая эпоха в изучении употребления глагольных форм в сербском языке начинается в конце двадцатого века с монографией о презенсе, пользующейся новым подходом к синтаксису глагольных форм. Два главных момента в этом подходе. Первый выключает транспонирование глагольных форм из рассмотрения в ключе индикатива и релятива, с учетом момента речи, а вторым является введение референциальности / неререференциальности как вида категории множества глагольных действий. При временной транспозиции глагольных форм действие представлено без ориентации к моменту речи, и, согласно тому, эти действия не могут оцениваться в ключе синтаксического индикатива и релятива. На другой стороне, различение действия по отношению к моменту референции – разделение на референциальные и неререференциальные, снимает с повестки дня множество неразрешимых проблем, с которыми сталкивались наши синтаксисты. Такой подход освободил теорию индикатива и релятива от тяжести, делавшей невозможным ее успешное применение. Все спорные вопросы в толковании синтаксиса глагольных форм, начиная от Александра Белича до последующих сербских синтаксистов, предшествующих введению теории референциальности и неререференциальности, этим способом были решены. В работе указывается и на факт, что выражение оппозиции

референциальность / неререференциальность действия, т. е. ситуации, не выражается ни лексическими ни грамматическими средствами, что эта оппозиция, как один вид категории множества действий, является интерпретативной категорией. Представлен перечень факторов, влияющих на выражение референциальных и неререференциальных действий – по сути, одними и теми же глагольными формами. Работа основывается на доказанных достижениях включения теории референциальности / неререференциальности, так как автор пользовался этой теорией при описании сербских языковых фактов (монография о презенсе, 1996, и монография обо всех глагольных формах, 2005-го года), причем в последнее время он следил и за ее применением со стороны других исследователей. И хотя в начале было и определенной неписаной сдержанности к „попытке изменения канона Белича“, сегодня исследователи сербских глагольных форм применяют этот подход все больше.

В работе также указывается и на другие категории, имеющие значительную роль при изучении употребления глагольных форм, в том числе глагольный род и глагольный вид.

Ключевые слова и выражения: сербский язык, синтаксис глаголов, индикатив – релятив, множество действий, референциальность – неререференциальность, глагольный вид, наклонение, глагольные формы.